

■ WSTĘP

KONTEKST BADAŃ MNEMONICZNYCH – PODRÓŻE IZRAELSKIE DO POLSKI

Inspiracją podjętych przeze mnie badań pamięci są przemiany praktyk turystycznych oraz, szerzej, podróżniczych Izraelczyków przybywających do Polski¹. To one będą stanowić przyczynek do badań nad zmianami w sposobach pamiętania. Jak zauważa Kaja Kaźmierska, jedną z konsekwencji zmian ustrojowych w Polsce końca lat osiemdziesiątych było otwarcie granic, oznaczające między innymi pojawienie się nowych możliwości podróżowania do Polski osób z zagranicy (Kaźmierska 2008, s. 11–12). Chociaż niektórzy Izraelczycy przyjeżdżali do naszego kraju również w czasach komunizmu, to właśnie początek lat dziewięćdziesiątych stanowi cezurę czasową, od której izraelska turystyka do Polski stała się zjawiskiem powszechnym. Charakterystyczne cechy izraelskich podróży do Polski są opisywane przez badaczy zwykle z dwóch perspektyw: odwiedzania miejsc pamięci Zagłady oraz poszukiwań tożsamości. Pierwsza perspektywa pozwala zauważyć, że większość izraelskich

¹ Choć turystyka będzie stanowić dla mnie punkt wyjścia dla badań z zakresu *Memory Studies*, a nie socjologii turystyki, z punktu widzenia podejmowanych w pracy zagadnień istotne będą pojęcia związane z podróżowaniem i turystyką. Z tego powodu przedstawię tutaj zwięźle przyjęte przeze mnie definicje „turystyki”, „podróżowania”, „turysty” i „podróżnika”. Na potrzeby tej pracy skorzystam z definicji „turystyki w szerszym znaczeniu” zaproponowanej przez Krzysztofa Podemskiego. Badacz określa turystykę w „szerszym znaczeniu” lub w „znaczeniu potocznym” jako „czynność zwiedzania”, obejmującą turystykę zarówno zorganizowaną, jak i niezorganizowaną. Będę posługiwała się również terminem: „podróż” jako pojęciem bliskoznacznym do określenia „turystyka” (ten pierwszy termin za Podemskim rozumiem jako pojęcie szersze, obejmujące turystykę oraz inne formy przemieszczania się). Terminy „podróżnik” oraz „turysta” będą w pracy używane wymiennie. Zob. Podemski 2005, s. 9–10.

wypraw do Polski mogła być dotychczas postrzegana jako elementy „mrocznej turystyki”, czyli „turystyki motywowanej fascynacją/zainteresowaniem śmiercią i/albo turystyki do miejsc kojarzonych ze śmiercią, zarówno indywidualną, jak i masową, gwałtowną, naturalną, przedwczesną lub inną” (Sharpley 2005, s. 8)². Znaczna część praktyk związanych z podróżami Izraelczyków do Polski może być według typologii Richarda Sharpleya zdefiniowana jako „podróż w celu zobaczenia miejsc śmierci indywidualnej lub zbiorowej, po tym, jak się zdarzyły” (Sharpley 2005, s. 2). Do kategorii mrocznej turystyki będą więc należały podróże do muzeów mieszczących się na terenie dawnych obozów zagłady, wizyty na terenie dawnego getta czy innych miejsc kaźni. Jeżeli odwiedziny cmentarza lub ruin synagogi motywowane są bardziej zainteresowaniem anihilacją kultury żydowskiej niż pamięcią o jej przedwojennym (lub współczesnym) trwaniu, można je, moim zdaniem, również zaliczyć do zjawisk na pograniczu mrocznej turystyki. Pojęcie to używane jest przez Carola Kidrona, opisującego prywatne wyprawy do Polski Izraelczyków, na które zabierany jest członek rodziny ocalały z Holocaustu. Badacz pokazuje, że celem „rodzinnej mrocznej turystyki” jest doświadczenie wspólnotowego katharsis (Kidron 2013, s. 1). Erica Lehrer, chociaż nie posługuje się aparatem pojęciowym mrocznej turystyki, w artykule *Jewish? Heritage? In Poland?* (Lehrer 2007, s. 36–41) wskazuje na typowe dla niej cechy. Zauważa, że wyjątkowość turystyki żydowskiej, w tym izraelskiej, do Polski przejawia się skupieniem na śmierci zamiast na życiu. Według badaczki turyści żydowscy odwiedzają w Polsce prawie wyłącznie miejsca pamięci ofiar Holocaustu. Perspektywa mrocznej turystyki uwypukla wyjątkowość podróży Izraelczyków do Polski w ostatnich dekadach. Chociaż zainteresowanie miejscami pamięci Zagłady może być rozumiane jako tendencja światowa, większość turystów odwiedzających je na terenie Polski jest również zainteresowana innymi formami aktywności. Powszechnie podróżujący do Polski żydowscy obywatele Izraela, podobnie jak Żydzi z innych krajów, w ostatnich dziesięcioleciach w większości nie wychodzili poza praktyki mrocznej turystyki.

² Podróż do miejsc pamięci Holocaustu zgodnie z definicją Williama Milesa można by równocześnie określić jako „mroczniejszą turystykę”, czyli wyprawy do miejsc nie tylko upamiętniających ludobójstwo, ale też będących równocześnie terenem, na którym się ono wydarzyło (por. Miles 2000). Miles traktuje pojęcia „mrocznej turystyki” oraz „mroczniejszej turystyki” jako dwie rozłączne kategorie. Wielu badaczy posługujących się terminem „mrocznej turystyki” traktuje go natomiast jako termin obejmujący między innymi zjawiska definiowane przez Milesa jako „mroczniejsza turystyka”. Jak zauważa Sharpley, „literatura podejmująca zagadnienie mrocznej turystyki jest zarówno ograniczona, jak i eklektyczna”, co prowadzi między innymi do eklektyzmu terminologicznego (por. Sharpley 2005, s. 15). Uznając przydatność odróżnienia „mroczniejszej turystyki” od „mrocznej”, proponuję traktowanie tej pierwszej jako szczególnego przypadku tej drugiej. Na temat „mrocznej”, ale nie „mroczniejszej turystyki” edukacyjnej Holocaustu na terenie Izraela zob. np. Cohen 2011, s. 193–209.

Kolejnym rysem charakterystycznym izraelskich podróży do Polski w ostatnich dekadach jest postrzeganie ich jako narzędzia do interpretacji tożsamości izraelskiego Żyda. Jednym z najczęściej badanych w tym kontekście fenomenów są organizowane przez izraelski system edukacji podróże uczniów do miejsc pamięci ofiar Holokaustu³. Wycieczkę odbywa młodzież około siedemnastoletnia (Feldman 2008, s. 2, za: Auron, Ruzga 2019, s. 68)⁴. Z punktu widzenia psychologicznego jest to wiek kluczowy dla budowania tożsamości⁵. Zdaniem Jackiego Feldmana tego typu wycieczka jest rodzajem pielgrzymki, w której uczestnicy demonstrują syjonistyczny paradygmat przejścia narodu żydowskiego od zniszczenia, ucieleśnianego przez tragedię Szoa, do odrodzenia w niepodległym państwie Izrael (Feldman 2008, s. 255). Według badacza w trakcie podróży młodzież izraelska ma przejść symboliczną przemianę z dzieci w świadków Zagłady i bohaterstwa narodu żydowskiego w czasie II wojny światowej, aby po powrocie przyjąć rolę żołnierzy walczących w siłach zbrojnych Izraela (Feldman 2008, s. 255). Rola świadków oznacza wewnętrzne zobowiązanie do przekazania własnych doświadczeń innym członkom społeczeństwa, co potęguje zasięg oddziaływania przesłania wyprawy (Feldman 2008, s. 260). Na szczególną rolę podróży do Polski w interpretacji tożsamości zwraca również uwagę Kaja Kaźmierska. Według badaczki podstawowym celem wyprawy urodzonych na terenie przedwojennej Polski ocalałych z Zagłady, którzy na różnym etapie swojego życia wyemigrowali do Izraela, jest interpretacja własnej biografii, najczęściej w fazie późnej dorosłości bądź starości. Rozłożony w czasie proces, którego centralnym doświadczeniem jest podróż w rodzinne strony, autorka określa metaforycznie terminem „powrotu” (Kaźmierska 2008, s. 13–14)⁶. Nie oznacza on ponownego osiedlenia się w rodzinnych stronach, ale symboliczny powrót do wspomnień z dzieciństwa oraz próbę interpretacji tych doświadczeń w kontekście całego życia. Jego celem jest doprowadzenie do „postrzegania własnej biografii jako spójnej całości” (Kaźmierska 2008, s. 11–15). Na wyjątkowość podróży do Polski w kulturze izraelskiej wskazuje również Shoshana Ronen. Badaczka analizuje obraz Polski i Polaków w literaturze

³ Wyprawy, którą można również zaliczyć do kategorii mrocznej turystyki.

⁴ Według danych z 2005 roku uczestniczyło w niej około 28 tysięcy nastolatków, co stanowi mniej więcej dwadzieścia procent uczniów jedenastych klas w systemie izraelskiej edukacji. Uczniowie mają wtedy zwykle 16 lub 17 lat.

⁵ Na temat wpływu wieku dorastania na przeżywanie podróży do miejsc pamięci Holokaustu zob. Lev 1998, s. 12–16.

⁶ Badaczka uznaje tak zdefiniowany powrót za typowe zjawisko wśród osób, które w wyniku dwudziestowiecznych konfliktów zbrojnych były zmuszone opuścić rodzinne strony w Europie Środkowo-Wschodniej. Według autorki powroty stały się powszechnym doświadczeniem po otwarciu granic, związanym z upadkiem systemu komunistycznego w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych.

hebrajskiej ostatnich kilku dekad (Ronen 2007, s. 10–11). Chociaż nie zastosowano tutaj bezpośrednio kryterium badawczego odbycia fizycznej podróży do Polski, wyprawa pisarza okazuje się często jednym z kluczowych elementów stających się przyczynkiem dla interpretacji wizerunku Polski i Polaków we współczesnej literaturze hebrajskiej⁷.

Z obecnego stanu badań⁸ wynika, że podróże do Polski mniej więcej od lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku stały się doświadczeniem części społeczeństwa izraelskiego. Zostały one opisane z wielu perspektyw: antropologicznej, socjologicznej, literaturoznawczej czy psychologicznej, a ich wyjątkowość może być rozumiana na dwa sposoby. Po pierwsze, z perspektywy izraelskiej Polska jawi się jako kraj wyjątkowy do odwiedzenia. Ze względu na kulturowe i historyczne odniesienia, związane przede wszystkim z kontekstem Zagłady, będzie on miał inną specyfikę niż pozostałe odwiedzane kraje. Po drugie, praktyki izraelskich turystów w Polsce mogą być uznane za wyjątkowe na tle podróżników przyjeżdżających z innych krajów. Koncentracja na miejscach „mrocznej turystyki”, a nie rozrywkowej, była dotychczas kulturowym ewenementem, nieporównywalnym do praktyk charakterystycznych dla przybyszy z innych krajów⁹. Skoro obecny stan badań wskazuje na schematyzację podróży według kilku powtarzających się paradygmatów, nasuwa się pytanie: czym nie były dotychczas typowe wyprawy izraelskie do Polski? Shoshana Ronen w taki sposób wyraża intuicję o nieobecności pewnych wzorców zachowania w podróżach izraelskich pisarzy:

Podróż do Polski w literaturze hebrajskiej nie jest typowa. Osoba, która decyduje się pojechać do Polski, nie jest po prostu turystą, który chce zwiedzić nieznane miejsca, klimaty, zwyczaje, poznać dzieła sztuki itp. Podróż do Polski w izraelskiej literaturze jest silnie obciążona znaczeniem (Ronen 2007, s. 17–18).

⁷ Zarówno Shoshana Ronen, jak i Kaja Kaźmierska odwołują się w swoich pracach do pojęcia powrotu. Podczas gdy Kaźmierska jako powrót rozumie proces interpretacji własnej biografii przez wąską grupę urodzonych w Polsce ocalałych z Holocaustu, Shoshana Ronen widzi podróże izraelskich pisarzy jako powroty w szerszym znaczeniu. Według Ronen ogromny bagaż kulturowy i silne umiejscowienie Polski w izraelskiej pamięci zbiorowej skutkują subiektywnym odczuwaniem podróży do Polski jako powrotu do miejsca, które jest już znane, niezależnie od tego, czy dana osoba spędziła tu część swojego życia lub do niego wcześniej podróżowała, czy też nie. Jak ujmuje to badaczka: „Narrator, który podróżuje do Polski, był tam wcześniej, nawet jeśli nie fizycznie, to psychicznie. Nawet jeśli urodził się w Izraelu i nie był wcześniej w Polsce, przybywa do Polski pełen wiedzy, opowieści, stereotypów, uprzedzeń, przekonań, obrazów, zapachów, wspomnień, nostalgii, bólu i przerażenia. W związku z tym nawet dla tych, którzy nie urodzili się w Polsce, podróż do Polski jest powrotem”. Ronen 2007, s. 17.

⁸ Szczegółowa prezentacja stanu badań zob. s. 20–29.

⁹ Równocześnie skupienie podróżnych na odwiedzaniu miejsc pamięci Zagłady można uznać za charakterystyczne dla społeczności Żydów, również tych żyjących poza Izraelem. Por. np. Lehrer 2007.

Opis ten można moim zdaniem rozszerzyć na dotychczasowy styl podróżowania do Polski większości przedstawicieli społeczeństwa izraelskiego. Biorąc pod uwagę fakt, że część z podróży Izraelczyków do Polski przybierała formę zorganizowanej i utowarowionej „podróży na sprzedaż”, a część można zdefiniować jako turystykę niezorganizowaną¹⁰, wyjątkowy charakter tych wypraw nie polega na „nie byciu turystą” w ogóle, ale na nie byciu „po prostu turystą”. Bycie „po prostu turystą” jest bliskie aparatowi pojęciowemu proponowanemu przez socjologa Deana MacCannella¹¹. Dla badacza podstawę zarówno współczesnych struktur społecznych, jak i turystyki stanowi „próżnowanie” (ang. *leisure*). Turystyczne próżnowanie jest dla MacCannella kluczową formą nowoczesnej, masowej rozrywki i sposobem spędzania wolnego czasu, który został zaadaptowany przez klasę średnią społeczeństwa postnowoczesnego, wypierając opisywane przez Thorsteina Veblena, charakterystyczne dla klasy próżniaczej społeczeństwa nowoczesnego zjawiska „konsumpcji na pokaz” i „próżnowania na pokaz” (Podemski 2005, s. 58). W swojej pracy zaczerpnęłam z badań MacCannella termin turystyka typu „leisure”, modyfikując nieco jego znaczenie. Zgodnie z charakterystyką zaproponowaną przez badacza będę rozumiała ją jako sposób odpoczynku, rozrywki i miłego spędzenia wolnego czasu, używając tego terminu zamiennie z określeniem „turystyka rozrywkowa i wypoczynkowa”. W przeciwieństwie do MacCannella nie będę przeciwstawiała turystyki typu „leisure” pracy produkcyjnej (Podemski 2005, s. 58), ale dotychczasowym formom podróży, charakterystycznym dla turystów izraelskich w Polsce: mrocznej turystyce oraz podróży o charakterze poszukiwań tożsamościowych. Chociaż żadna z tych aktywności nie może być zdefiniowana jako praca produkcyjna, nie zalicza się również do kategorii rozrywki i wypoczynku, charakterystycznych dla „próżnowania na pokaz”. Z tego powodu zasadne wydaje się przeciwstawienie pojęcia turystyki mrocznej oraz turystyki typu „leisure”. Na brak praktykowania „leisure” we wzorcach zachowania Izraelczyków w Polsce w ostatnich dekadach wskazuje dotychczasowy stan badań. Typowo izraelskie podróżowanie do Polski wiązało się ze skupieniem na praktykach mrocznej turystyki oraz nadawaniem wyprawom znaczeń związanych z budowaniem własnej tożsamości. Sądzę, że właśnie to podejście w większości przypadków uniemożliwiało do niedawna przeobrażenie podróży do Polski w „próżnowanie”, którego elementem może być poznawanie „nieznanych miejsc, klimatów, zwyczajów i dzieł sztuki” (Ronen 2007, s. 17–18). Równocześnie twierdząc, że w ostatnich latach dotychczasowe wzorce zachowania zostały w wyraźny sposób zmienione.

¹⁰ Zob. definicje turystyki i podróżowania, przypis 1.

¹¹ Zob. MacCannell 2002 oraz interpretację jego aparatu pojęciowego zaproponowaną przez Podemskiego (2005, s. 58–65).

W maju 2017 roku organizatorzy targów turystyki do Polski w Tel Awiwie oszacowali liczbę izraelskich turystów na 130 tysięcy w ciągu pierwszych pięciu miesięcy roku, wskazując na wyraźny wzrost zainteresowania podróżami do Polski w porównaniu z poprzednimi latami¹². Dostępne od 2017 roku tanie i częstsze loty umożliwiły rozwój turystyki izraelskiej do Polski na szerszą skalę. Oprócz dostępnych połączeń do Warszawy i Krakowa pojawiła się możliwość lotu do innych polskich miast. Od czerwca 2017 roku Polskie Linie Lotnicze LOT uruchomiły nowe połączenia z Tel Awiwu do Wrocławia, Gdańska, Lublina i Poznania. Stopniowo również inne linie rozszerzały swoją ofertę. Dane ze strony internetowej „wego” wskazują, że w 2019 roku loty na linii Polska–Izrael oferowało czternastu przewoźników¹³. W kwietniu 2017 roku izraelski dziennikarz Jogew Karamel napisał, że około 160 tysięcy Izraelczyków od początku tego roku odwiedziło Polskę, z czego jedynie 20 tysięcy to uczestnicy zorganizowanych wycieczek młodzieży izraelskiej odwiedzający miejsca pamięci ofiar Holokaustu¹⁴. Skalę nowego trendu może ilustrować fakt, że założona w styczniu 2017 roku największa hebrajskojęzyczna grupa na temat turystyki izraelskiej do Polski już w kwietniu 2018 roku liczyła 34 tysiące członków¹⁵. W ostatnich kilku latach znaczna liczba izraelskich podróżników zaczęła praktykować podróż w znaczeniu turystyki typu „leisure”. Mniej więcej w tym samym czasie można było zauważyć nowe trendy w sposobie podróżowania. Izraelski dziennikarz Beni Mar wskazuje na nie już w artykule opublikowanym w 2016 roku. Według publicysty znacząca liczba Izraelczyków zaczęła w tym czasie odwiedzać w Polsce nie tylko miejsca pamięci Zagłady. Nowe doświadczenia turystyczne obejmują według autora artykułu rzadko dotąd spotykane praktyki, takie jak eksploracje polskich miast, wizyty w restauracjach, imprezy w nocnych klubach, spacery w parkach czy zapoznanie się ze sztuką nowoczesną. Dziennikarz sugeruje, że zmiana podejścia do Polski nastąpiła szybciej niż proces przemiany pokoleniowej¹⁶. Na hebrajskojęzycznych stronach biur podróży można znaleźć w ostatnich latach prezentacje polskich atrakcji

¹² Guy Piszkin, Zinuk be-mispar ha-israelim ha-mewakrim be-polin, 9.05.2017, <https://passportnews.co.il/%D7%96%D7%99%D7%A0%D7%95%D7%A7-%D7%91%D7%9E%D7%A1%D7%A4%D7%A8-%D7%94%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C%D7%99%D7%9D-%D7%94%D7%98%D7%A1%D7%99%D7%9D-%D7%9C%D7%A4%D7%95%D7%9C%D7%99%D7%9F/>, data dostępu: 16.05.2022.

¹³ Linie lotnicze do: Izrael, <https://www.wegoprodroz.pl/linie-lotnicze-do/il/linie-latajace-do-israel>, data dostępu: 16.05.2022.

¹⁴ Jogew Karamel, 160 elef israelim tasim le-polin midej szana, oti lo timceu szam, 24.04.17, <http://www.davar1.co.il/64743/>, data dostępu: 16.05.2022.

¹⁵ Daniela Signer, 17.04.2018. Wywiad przeprowadzony w języku hebrajskim.

¹⁶ Beni Mar, Polin, dor szliszi. Ha-Arec, 16.11.2016, <https://www.haaretz.co.il/magazine/the-edge/.premium-1.3123725>, data dostępu: 30.11.2017.

turystycznych, niezwiązanych z miejscami pamięci Zagłady: centrów handlowych, supermarketów, miejsc targowych, restauracji czy kawiarni¹⁷. Izraelscy turyści zaczęli chętnie prezentować swoje wspomnienia z Polski wraz ze zdjęciami i rekomendacjami w mediach społecznościowych, na forach i blogach. Na przykład Kobi Klaitman pisze o zaskakująco smacznej współczesnej polskiej kuchni¹⁸. Starając się przełamać izraelski stereotyp podróży do Polski jako przygnębiającego doświadczenia, jeden z turystów napisał na swoim blogu, że „w Warszawie nie jesteś już sam w ciemności”¹⁹. Nowy typ wyprawy zmienia obraz kraju w społeczeństwie izraelskim. Transformacje te można rozumieć w kategorii metamorfozy sposobów pamiętania Polski. To właśnie ta przemiana będzie głównym przedmiotem moich badań.

CEL BADAŃ. PODSTAWOWE ZAŁOŻENIA BADAWCZE

Choć pojęcia związane ze zmianami praktyk turystycznych izraelskich podróży będą dla mnie punktem wyjścia, tematem samej pracy nie jest turystyka, lecz metamorfozy praktyk pamiętania. Zmiana stylu podróżowania Izraelczyków do Polski pociąga za sobą odmienne paradygmaty mnemoniczne. Można spodziewać się, że wspomnienia z podróży pełnej rozrywki i wypoczynku różnią się w sposób zasadniczy od tych z wyprawy śladami miejsc pamięci Zagłady. Ta metamorfoza pamięci znajduje swoje odzwierciedlenie zarówno w przekazie ustnym, jak i w tekstach kultury. W konsekwencji turystyka typu „leisure” wprowadza zmiany w sposobie postrzegania Polski w izraelskiej pamięci zbiorowej. Niniejsza praca ma dwa zasadnicze cele. Po pierwsze, zrekonstruowanie wędrówki trzech wybranych schematów pamiętania Polski w izraelskiej pamięci zbiorowej, istotnych z punktu widzenia turystyki wypoczynkowej i rozrywkowej: pamięci przestrzeni Polski, Polaków i Polek (względnie osób pochodzenia polskiego) oraz polskiego jedzenia. Po drugie, zbadanie relacji pomiędzy sposobem opisywania tych trzech wątków w internetowych, hebrajskojęzycznych mediach turystyki typu „leisure” oraz wcześniejszymi schematami pamiętania. Posługując się koncepcjami wędrującej pamięci oraz pamięci

¹⁷ Zob. np. Tourpoland, <https://tourpoland.pl/>, data dostępu: 8.10.2020, Dani Poland, <http://www.danipoland.com/PAGE74.asp>, data dostępu: 23.03.2021, Guy Polin szerutej tajarut <https://guy-poland.com/>, data dostępu: 30.11.2017.

¹⁸ Kobi Klaitman, *Gastronomia Polanit*. Leechol ha-kol me-ha-calachat ki taim we-lo biglal ima, 12.06.2017, <https://grape-man.com/%D7%92%D7%A1%D7%98%D7%A8%D7%95%D7%A0%D7%95%D7%9E%D7%99%D7%94-%D7%A4%D7%95%D7%9C%D7%A0%D7%99%D7%AA.html?lang=he>, data dostępu: 13.06.2018.

¹⁹ Ibidem.

zapośredniczonej medialnie²⁰, w pierwszej części poszczególnych rozdziałów prześledzę podstawowe schematy pamiętania Polski w izraelskiej pamięci zbiorowej. W drugiej części każdego z rozdziałów pokażę, w jaki sposób wcześniejsze wzorce pamiętania remediują, to znaczy są na nowo przekształcane i reinterpretowane w hebrajskojęzycznych, internetowych mediach pamięci turystyki typu „leisure”, takich jak: wpisy na blogach, zdjęcia, filmy informacyjne lub promocyjne. Analizowane źródła wskazują, że masowa turystyka wypoczynkowa i rozrywkowa inicjuje nowe schematy pamiętania Polski w społeczeństwie izraelskim, które widać w hebrajskojęzycznych mediach internetowych. Odmienne sposoby pamiętania Polski korzysta z już istniejących, rozpowszechnionych w izraelskiej pamięci zbiorowej tropów, które są przekształcane i na nowo interpretowane.

Pamięć Polski w Izraelu nie stanowi monolitu, ale składa się z wielu tropów, wynikających z różnorodnych doświadczeń i sposobów przekazywania pamięci. Tym bardziej można przypuszczać, że w czasie coraz powszechniejszych podróży Izraelczyków do Polski i zmieniających się wzorców podróżowania pamięć o niej stanie się jeszcze bardziej złożona, między innymi dlatego, że będzie stanowić wypadkową wcześniejszych i nowych doświadczeń. Na przykład wielu Izraelczyków, którzy w ostatnich latach przybyli do Polski w celu praktykowania turystyki typu „leisure”, odwiedziło ją już wcześniej w trakcie organizowanej przez swoją szkołę wycieczki do miejsc pamięci ofiar Holokaustu. Część z nich to osoby pochodzące z Polski, które odbyły podróż o charakterze powrotu biograficznego. Jeszcze inni (lub ci sami) podróżnicy czytali dzieła literackie izraelskich pisarzy podejmujących tematykę wyprawy do Polski lub słuchali wspomnień starszych członków rodziny, którzy w różnym czasie wyemigrowali z Polski do Izraela. Na odbiór relaksujących wakacji będą miały wpływ nie tylko konteksty turystyczne, ale również różnorodne wyobrażenia na temat odwiedzanego kraju, jego mieszkańców oraz ich kultury i zwyczajów, obecne w izraelskiej pamięci zbiorowej. Turyści zapoznali się w procesie socjalizacji w społeczeństwie izraelskim z wyobrażeniami na temat polskiej kultury, wynikającymi między innymi z obserwacji polskich Żydów emigrujących do Izraela albo opartymi na wyobrażeniach na temat nieżydowskich mieszkańców Polski. Wszystkie te wcześniejsze doświadczenia będą wpływały na sposób konstrukcji nowych wspomnień. Biorąc to pod uwagę, aby pokazać pamięć turystyki jako element szerszego procesu, zdecydowałam się podzielić każdy z rozdziałów na dwie części. Pierwsza część dotyczyć będzie rozłożonych w czasie przemian pamięci. Posłużą mi one za kontekst do drugiej części rozdziałów. Skupię się w nich na zmianach w sposobie pamiętania Polski, które nastąpiły pod wpływem nowych praktyk podróżniczych. Pozwoli to uchwycić metamorfozy narracji

²⁰ Oba terminy zaczerpnięte zostały z badań Astrid Erll. Więcej na temat pamięci zapośredniczonej medialnie i wędrującej pamięci zob. s. 29–33.

pamięci turystyki rozrywkowej i wypoczynkowej nie jako wyizolowany, pozbawiony szerszego kontekstu fenomen, ale jako zjawisko pod wieloma względami nowe, pozostające w ścisłej relacji do wcześniejszych sposobów pamiętania.

Z bogactwa istniejących już wcześniej izraelskich wyobrażeń na temat Polski do analizy wybrałam trzy pola tematyczne, które okazały się szczególnie użyteczną premediacją, czyli schematem pamiętania, dostarczającym języka, metafor i obrazów kulturowych (Erll 2018, s. 22) dla stosunkowo nowego doświadczenia turystyki wypoczynkowej i rozrywkowej: pamięć miejsca, mieszkańców i tradycji kulinarnych. Jak zauważa Magdalena Saryusz-Wolska, opisując narrację typową dla przewodników turystycznych:

Przewodniki po rozmaitych krajach (...) obiecują nam, że zwiedzając kulturę poznamy tylko wtedy, gdy odwiedzimy określone miejsca ważne dla jej tożsamości, skosztujemy wskazanych potraw, przyjrzymy się obchodom jakiegoś święta itp. (Saryusz-Wolska 2010, s. 67).

Poznanie przestrzeni, lokalnej kuchni oraz mieszkańców odwiedzanego miejsca (z perspektywy podróżnika widzianych często przez pryzmat lokalnych zwyczajów) można uznać za istotne elementy doświadczenia turystycznego, a w konsekwencji również istotne dla pamięci Polski. Równocześnie analiza rozłożonych w czasie transformacji sposobów pamiętania wybranych przeze mnie tropów wskazuje, że ich obecność w świadomości izraelskiego społeczeństwa miała dotychczas zróżnicowany charakter. Pamięć miejsca oraz mieszkańców uwzględnia wątki kluczowe dla obrazu Polski w izraelskiej pamięci zbiorowej. Jak sugeruje gęsta sieć reprezentacji medialnych, pamięć przestrzeni Polski, od II wojny światowej silnie kojarzona z Zagładą, oraz pamięć o Polakach i Polkach, w której rolę odgrywają zarówno wyobrażenia o jej nieżydowskich mieszkańcach, jak i kulturowy obraz Żydów polskiego pochodzenia, stanowią jedno z podstawowych schematów pamiętania Polski w izraelskiej pamięci zbiorowej. Trzecie pole tematyczne, obejmujące wyobrażenia na temat polskiej kuchni, można uznać za wątek dotychczas słabiej reprezentowany, występujący często jako jeden z elementów stereotypowego postrzegania zwyczajów żydowskich kobiet polskiego pochodzenia²¹. Jak pokażę w dalszej części pracy, mimo dotychczasowej marginalizacji tego wątku, ze względu na typowe dla turystyki zainteresowanie lokalną kuchnią kwestia wyobrażeń dotyczących polskiego jedzenia stała się jednym z kluczowych punktów odniesienia dla izraelskich podróżników. Zanim przejdę do omówienia założeń metodologicznych, zarysuję stan badań nad podstawowymi obszarami moich zainteresowań: podróżami Izraelczyków do Polski,

²¹ Żydówka polskiego pochodzenia określana w języku hebrajskim terminem *Polanija*, zob. rozdział drugi, część pierwsza.

nad koncepcjami wędrującej pamięci i pamięci zapośredniczonej medialnie oraz wybranymi zagadnieniami dziedziny *Food Studies*, której perspektywa widoczna będzie zwłaszcza w rozdziale trzecim.

STAN BADAŃ

PODRÓŻE IZRAELSKIE DO POLSKI

Podróże izraelskie do Polski były przedmiotem analizy wielu badaczy. Szczególnie bogata literatura skupia się wokół tematu organizowanych przez izraelskie Ministerstwo Edukacji podróży młodzieży do miejsc pamięci Zagłady. W pracy magisterskiej z 1998 roku „Wpływ wyprawy młodzieży do Polski na postrzeganie Holokaustu [przez jej uczestników] w sferze kognitywnej i emocjonalnej”²² Michal Lev porównuje poziom wiedzy o Holokauście, emocjonalny stosunek do tragedii Zagłady oraz do tożsamości żydowskiej i izraelskiej między młodymi Izraelczykami uczestniczącymi w wyprawie oraz tymi, którzy w niej nie uczestniczyli. Wyniki badań wskazują na wzrost poziomu wiedzy na temat Zagłady oraz większe przywiązanie emocjonalne do poruszanej tematyki w grupie poddanej analizie oraz na wzmocnienie identyfikacji zarówno z tożsamością żydowską, jak i izraelską u części uczestników badania. Praca Michala Leva i Szlomiego Romi *Experiential Learning of History Through Youth Journeys to Poland: Israeli Jewish Youth and the Holocaust* opublikowana w 2007 roku analizuje postawy tych samych młodych Izraelczyków w rok i dwa lata później. Badania te wykazały spadek zarówno wiedzy, jak i stosunku emocjonalnego do Zagłady wraz z upływem lat oraz długofalowy wpływ podróży na wzmocnienie tożsamości żydowskiej u części uczestników. Hawa Szechter w rozprawie doktorskiej z 2002 roku pt.: „Wpływ wyprawy młodzieży na empatię [jej uczestników] wobec cierpienia izraelskich Arabów”²³ skupia się natomiast na wpływie podróży młodych Izraelczyków do miejsc pamięci Zagłady na ich postrzeganie cierpienia Palestyńczyków. Badanie, którego częścią były kwestionariusze, wywiady i grupy fokusowe, wykazało między innymi, że zmiany dotyczące uczestników wyprawy związane są ściśle z dotychczasową tożsamością. Jeżeli w ich system wartości wpisane były już wcześniej idee uniwersalne i empatia wobec Palestyńczyków, podróż doprowadza do wzmocnienia tych poglądów. Jeżeli natomiast przed wyprawą młodzi ludzie opierali swoją tożsamość na nieufności wobec Arabów – ich poglądy ulegają zwykle radykalizacji (Szechter 2002). Klasycznym już opracowaniem jest

²² Hebr. *Haszpaat masa bnej noar le-polin al emdotejhem klapej ha-szoa ba-tchum, ha-kognitiwi u-wa-tchum ha-rigshi.*

²³ Hebr. *Haszpaat masa bnej noar al ha-empatia le-siwlam szel arawej Israel.*

publikacja Jackiego Feldmana z 2008 roku *Above the Death Pits, Beneath the Flag* opisująca wyprawę w kategorii rytu przejścia i świeckiej pielgrzymki, której celem jest symboliczna transformacja młodzieży w ofiary, a następnie w zwycięskich ocalonych i świadków, którzy przekazują pamięć Zagłady dalej. W przyjętej w czasie wyprawy optyce Polska jawi się jako diasporyczny krajobraz śmierci, a państwo Izrael prezentowane jest jako odpowiedź na Zagładę i ucieleśnienie obrony przed jej kolejnym, potencjalnym urzeczywistnieniem (Feldman 2008). Shlomo Fisher w recenzji z 2014 roku pt. *Is the Center Still out There?* porównuje wyniki badań Jackiego Feldmana nad wyprawami izraelskiej młodzieży do znajdujących się na terenie Polski miejsc pamięci Zagłady z artykułem Shaula Kelnera *Tours That Bind: Diaspora, Pilgrimage and Israeli Birthright Tourism* na temat podróży do Izraela żydowskiej młodzieży ze Stanów Zjednoczonych, wskazując na różnice pomiędzy znaczeniami nadawanymi obu rodzajom podróży. Naomi Schuster w pracy magisterskiej z 2016 roku pt. *The Masa to Poland and Kibbutz Narratives of Holocaust Memory: A Case Study of Kibbutz Yagur, Yagur Israel* analizuje wpływ wyprawy izraelskiej młodzieży do miejsc pamięci Holokaustu na młodych ludzi mieszkających w kibucu na podstawie studium przypadku uczniów z kibucu Yagur. W pracy badawczej z 2020 roku Zehavit Gross opisuje, w jaki sposób młodzież izraelska radzi sobie z konfrontacją z traumą kulturową, jaką stanowi doświadczenie podróży do miejsc pamięci Holokaustu, na podstawie tworzonych przez młodzież utworów poetyckich.

Inne badania skupiają się na wyprawach do miejsc pamięci Zagłady odbywanych przez odmienne grupy społeczne, zawodowe, wiekowe i inne. Tali Applboim w pracy doktorskiej z 2011 roku „Projekt «Świadkowie w mundurach»: turystyka [śladami] dziedzictwa jako narzędzie do zarządzania zasobami ludzkimi w Siłach Obronnych Izraela”²⁴ opisuje wpływ wyprawy organizowanej dla członków Sił Obronnych Izraela do miejsc pamięci Zagłady, znanej jako projekt „Świadkowie w mundurach”, jako sposób zarządzania pracownikami. Przeprowadzone przez badacza pogłębione wywiady wykazały wzrost motywacji uczestników podróży do służby w armii, poczucie dumy z przynależności do organizacji oraz przekonanie o umożliwieniu im przez Siły Obronne Izraela doznania doświadczenia rozszerzającego ich horyzonty, co pozytywnie wpłynęło na ocenę izraelskiej armii. Wzmocniło również postrzeganie służby wojskowej jako misji, a nie wyłącznie pracy, co według autora badania było pomocne w redukcji wypalenia zawodowego. Nitza Davidovich i Dan Soen w pracy badawczej z 2012 roku *Israeli and Diaspora Students Travel to the Holocaust Sites in Poland: The Impact on the Perceptions of the Holocaust, Jewish Identity, and Israel-Diaspora Ties* prezentują wpływ podróży do Polski organizowanej przez Tachlit Center zarówno dla izraelskich, jak i zagranicznych studentów na ich postrzeganie

²⁴ Hebr. *Projekt edim be-madim: tajarut moreszet kalkali le-nihul ha-maaszaw ha-enoszi be-cahal.*

Zagłady, żydowskiej tożsamości i relacji pomiędzy diasporą a Izraelem. Carol Kidron w artykule z 2013 roku *Being There Together: Dark Family Tourism and the Emotive Experience of Co-Presence in the Holocaust Past* skupia się na izraelskich rodzinnych wycieczkach do miejsc pamięci Zagłady, odbywanych przez ocalonego wspólnie ze swoimi dziećmi, śledząc przede wszystkim motywację do podjęcia podróży. Kaja Kaźmierska w publikacji *Biografia i pamięć* (2008) analizuje natomiast pokoleniowe doświadczenie podróży do Polski, odbywane przez ocalonych z Zagłady w ostatnich dziesięcioleciach. Tego typu wyprawy zaliczane są przez nią do powrotów biograficznych, których celem jest interpretacja traumatycznych wydarzeń związanych przede wszystkim z Zagładą w kontekście indywidualnej, osobistej biografii.

Kolejnym obszarem eksplorowanym przez badaczy są utwory literackie i projekty artystyczne odwołujące się do motywu wyprawy do Polski. Wątek literackiej podróży stanowi przedmiot zainteresowania badawczego Shoshany Ronen w kontekście analizy obrazu Polski i Polaków we współczesnej literaturze izraelskiej. W publikacji z 2007 roku *Polin. A Land of Forests and Rivers* Shoshana Ronen analizuje obraz Polski i Polaków we współczesnej literaturze hebrajskiej. Istotna część pracy tematyzuje wątek fizycznej bądź wyobrażonej podróży pisarza do Polski. W artykule z 2008 roku *Constructing Memory in Israeli Literature: 'Acting-Out' versus 'Working-Through'* badaczka zwraca szczególną uwagę na literackie opisy podróży do Polski, w których przeżycia izraelskich bohaterów i zmagania z traumatyczną przeszłością można rozumieć w kategorii dwóch psychologicznych mechanizmów: przepracowywania traumy oraz niekontrolowanego rozładowywania napięcia nią wywołanego. W innym artykule, *Post-Holocaust Representations of Poland in Israeli Literature*, opublikowanym w 2015 roku, badaczka wskazuje, w jaki sposób wyprawa do Polski jest przedstawiana w wybranych przez nią utworach literackich jako narzędzie konstruowania tożsamości podróżujących do niej Izraelczyków. Rozróżnia odmienne wizerunki Polski, które wyłaniają się z tekstów pisarzy pierwszej fali, czyli w czasach komunizmu lub niedługo po transformacji, oraz drugiej fali, odwiedzających Polskę od początku XXI wieku. W artykule *The Diasporic Turn in Hebrew Literature Today* z 2022 roku badaczka wskazuje natomiast na zmiany w budowaniu obrazu Polski w najnowszych tekstach literatury hebrajskiej, które nazywa „zwrotem diasporycznym”, oznaczającym zwiększone zainteresowanie życiem żydowskiej diaspory oraz jej afirmację, idącą na przekór dyskursowi syjonistycznemu. W kontekście podróży do Polski warto zwrócić uwagę na interpretację tekstu *Tel Awiw* Yaira Hasdiela, prezentującą historię alternatywną, w której nie doszło do Holokaustu, a Polska jest współczesnym centrum życia żydowskiego. Według Ronen Yair Hasdiel wykorzystuje wątki literackie, charakterystyczne dla opisu podróży do Polski widzianej jako „dolina śmierci”, do opisu wyprawy bohatera do Tel Awiwu w prezentowanej w książce rzeczywistości alternatywnej (Ronen 2022). W pracy doktorskiej z 2019 roku pt. „Erec Szam” Jagoda

Budzik bada strategię konstruowania obrazu Polski w tekstach trzeciego pokolenia po Zagładzie. W istotnej części omawianych przez nią obiektów z obszaru kultury podróż do Polski jest kluczowym wątkiem, będącym podstawą interpretacji jej obrazu. Dzieje się tak w tekstach kultury poświęconych wyprawom izraelskiej młodzieży do miejsc pamięci Zagłady, opisujących rodzinne powroty do korzeni czy realizowane w Polsce projekty sztuki performatywnej, których warunkiem wstępnym jest realna, fizyczna podróż izraelskich artystów do Polski.

Inni badacze wskazują na zainteresowanie podróżnych izraelskich miejscami dziedzictwa kulturowego, wykraczającego poza miejsca pamięci Zagłady. Erica Leherer opisuje zjawisko żydowskiej, w tym izraelskiej, turystyki skupionej wokół dziedzictwa kulturowego. W artykule z 2007 roku *Jewish? Heritage? In Poland?: A Brief Manifesto & an Ethnographic-Design Intervention into Jewish Tourism to Poland* stwierdza, że podróże żydowskie do Polski były dotychczas skupione wokół miejsc pamięci Zagłady. Wskazuje również na potencjał projektu „Conversation Maps”, którego celem jest zachęcenie turystów żydowskich do eksploracji żydowskiego dziedzictwa kulturowego w Polsce, wykraczającego poza dotychczasowe schematy. W publikacji: *Jewish Poland Revisited: Heritage Tourism in Unquiet Places* z 2013 roku ta sama badaczka opisuje zjawisko żydowskiej turystyki śladami dziedzictwa kulturowego oraz wspólnych inicjatyw osób żydowskiego i nieżydowskiego pochodzenia, skupionych wokół kultury żydowskiej w studium przypadku Kazimierza – dawnej dzielnicy żydowskiej Krakowa. Zwraca uwagę na zjawiska wykraczające poza praktyki upamiętniania Zagłady, obejmujące takie doświadczenia, jak poszukiwanie polskich korzeni własnej rodziny czy spotkania ze współczesnymi Polakami. W kontekście doświadczeń powojennych podróży śladami żydowskiego dziedzictwa miasta Kraków warto również wspomnieć książkę Moniki Stępień *Miasto opowiedziane: powojenny Kraków w świetle żydowskiej literatury dokumentu osobistego* z 2018 roku. Na przekór przekonaniu, zgodnie z którym Holokaust położył w Polsce kres pisarstwu żydowskiemu, podejmującemu tematykę związaną z miastem, badaczka analizuje bogaty materiał żydowskiej literatury dokumentu osobistego opisującej powojenny Kraków. Wskazuje na różnorodne, często sprzeczne emocje wyrażone w badanych tekstach, od poczucia nostalgicznego powrotu do idealizowanego domu, przez doświadczenie traumy Zagłady oraz, w większości przypadków, konfrontacji z powojennym odrzuceniem i niemożnością zbudowania na nowo domu w swoich rodzinnych stronach.

W przeciwieństwie do szerokiego spektrum badań nad izraelskimi wyprawami do miejsc pamięci Zagłady oraz pojawiającego się w ostatnich latach zainteresowania podróżami do miejsc żydowskiego dziedzictwa kulturowego, wykraczającego poza tematykę Holokaustu, temat turystyki izraelskiej typu „leisure” stanowi nieomal niezbadany wątek. Studium przypadku opisującego elementy tego zjawiska stanowi mój artykuł z 2021 roku *Israeli Tourism to Poland in Social Media. Perspectives*

of Social Science of the Internet and the Actor-Network Theory Approach. Opisuję w nim działanie największej grupy w mediach społecznościowych, dotyczącej turystyki izraelskiej do Polski w kategoriach ekonomii współdzielenia oraz w świetle podejścia teorii aktora-sieci. Praca stanowi studium przypadku hebrajskojęzycznej społeczności internetowej skupionej wokół turystyki wypoczynkowej i rozrywkowej do Polski. Ponieważ, mimo zauważalnego zainteresowania badawczego podróżami Izraelczyków do Polski, obszar izraelskiej turystyki wypoczynkowej i rozrywkowej nie został dotychczas poddany szerszej analizie, niniejsza praca stanowić będzie wkład w eksplorację tego nowego pola badawczego.

WĘDRUJĄCA PAMIĘĆ I PAMIĘĆ MEDIÓW

Biorąc pod uwagę podstawy metodologiczne niniejszej pracy, warto przywołać publikacje z zakresu studiów nad pamięcią, podejmujące zagadnienie wędrującej pamięci i mediów pamięci. Obie koncepcje omówione zostały w pracy Astrid Erll z 2011 roku *Memory in Culture* (Erll 2011a; Szepe 2021), kompleksowym opracowaniu współczesnych teorii pamięci indywidualnej i zbiorowej z uwzględnieniem wypracowanych przez autorkę nowych podejść do pamięci mediów oraz pamięci literackich²⁵. Termin „wędrująca pamięć” został zdefiniowany i rozpropagowany przez Astrid Erll między innymi w pracy *Travelling Memory* z 2011 roku, a na fali zainteresowania wędrującą pamięcią powstało wiele analiz pamięci w ruchu. Warto zwrócić uwagę na monografie i zbiory artykułów poświęconych różnym aspektom „wędrującej pamięci”. W zbiorze *Transnational Memory: Circulation, Articulation, Scales* z 2014 roku wędrówki pamięci opisywane są przede wszystkim w kontekście transkulturowym, wykraczającym poza badania nad pamięcią narodową, które, jak wskazują redaktorki Chiara Cesari i Ann Rigney, zajmowały do niedawna dominującą pozycję w studiach pamięci. Temat specjalnego wydanie czasopisma „Australian Humanities Review” z 2016 roku odnosi się do koncepcji odmiennych skal pamięci, zarówno tych przestrzennych, takich jak: indywidualna, rodzinna, lokalna, regionalna, czy narodowa i globalna, jak i odmiennych skal rozciągnięcia pamięci w czasie, pomiędzy którymi odbywa się ruch wędrującej pamięci (Kennedy, Nugent 2016). Tom 11 czasopisma „Journal of Aesthetics & Culture” z 2019 roku poświęcony został podróżowaniu i lokalności w kontekście pamięci kulturowej²⁶ i pamięci mediów. Autorzy artykułów zwracają uwagę na złożoność dynamiki pamięci lokalnej i globalnej oraz na interakcje pomiędzy tymi dwoma obszarami podczas ruchu wędrującej pamięci (Dorr i in.

²⁵ Praca została wydana w 2018 roku w polskiej wersji językowej pod tytułem *Kultura pamięci. Wprowadzenie*. Por. Erll 2018.

²⁶ Na temat rozumienia pamięci kulturowej w niniejszej monografii zob. s. 31.

2019). W podobnym duchu 32 numer czasopisma „International Journal of Politics, Culture, and Society” z 2019 roku pt. *Locating Transnational Memory: How ‘Unbound’ Remembrance is Embedded in Public Spaces* podejmuje tematykę podróży pamięci w kontekście napięcia pomiędzy jej transnarodowym przepływem a powiązaniem z poszczególnymi miejscami. Prezentowany w czasopiśmie zbiór artykułów poświęcony jest takim zagadnieniom, jak: ludzie i instytucje, które umożliwiają przepływ pamięci, praktyki związane z kreowaniem pamięci transnarodowej w konkretnych miejscach, intensywność ponadnarodowych podróży pamięci w relacji do czasu i aktorów – przekazników pamięci – czy charakterystyczne dla podróży pamięci transnarodowej tropy, schematy i estetyki (Wüstenberg 2019).

Oprócz zbiorów i monografii pojawiły się również prace publikowane samodzielnie, które podejmują zagadnienie wędrującej pamięci w różnorodnych mediach. Przywołać można tu na przykład artykuł Astrid Erll z 2011 roku *Traumatic Pasts, Literary Afterlives, and Transcultural Memory: New Directions of Literary and Media Memory Studies*. Badaczka zwraca uwagę na wędrowkę pamięci w medium literatury, która obejmuje nie tylko współczesne procesy przepływu globalnej pamięci, ale również transkulturowe procesy jej przekazywania, sięgające wieków wcześniejszych (Erll 2011b). Ann Rigney w tekście z 2015 roku *Cultural Memory Studies: Mediation, Narrative and the Aesthetic* jako przykład wędrującej pamięci przywołuje zwyczaj umieszczania *Stolpersteine* (dosłownie „kamienie potknięcia”) jako sposobu upamiętniania ofiar Zagłady, który rozprzestrzenił się najpierw w Niemczech, następnie w innych krajach europejskich, stając się wreszcie praktyką rozpoznawaną międzynarodowo, używaną również do upamiętniania innych grup ofiar. Publikacja Erll z 2017 roku *Travelling Memory in European Film: Towards a Morphology of Mnemonic Relationality* skupia się natomiast na filmach podejmujących kwestie transkulturowej pamięci w Europie, które określa jako „filmy wędrującej pamięci”. Zwraca uwagę na takie zjawiska, jak „mnemoniczna relacyjność” oraz odmienne typy procesów pamięciowo-kulturowych: dialogiczność, bezrefleksyjność i wielokierunkowość (Erll 2017)²⁷. Piret Kruuspere w artykule z 2021 roku *The Travelling of Dramatic Texts and Memory Patterns. The Case of Estonian Memory Theatre* opisuje estońskie przedstawienia teatralne i dramaty z lat 1970–1990. Omawiane media, określane przez autora „teatrem pamięci”, naśladują według niego przepływ pamięci, będąc równocześnie jej przekaznikiem, a poprzez przyjętą narrację, schematy pamiętania i praktyki mnemoniczne tworzą wędrującą pamięć, która przekracza granice kulturowe (Kruuspere 2021). Tracy Adams w artykule z 2022 roku *Sharing the Same Space: How the Memory of the Holocaust Travels in Political Speech* pokazuje podróże pamięci na podstawie wykorzystania wątku pamięci Zagłady w przemówieniach politycznych w prowadzonych

²⁷ Na temat pamięci wielokierunkowej zob. Rothberg 2009.

przez siebie badaniach jakościowych w Izraelu, Niemczech oraz Stanach Zjednoczonych. Przywołane tutaj przykładowo prace wskazują na bogactwo literatury podejmującej stosunkowo nowe badawczo zagadnienie wędrującej pamięci.

Tematyka mediów pamięci podejmowana jest zarówno w monografiach naukowych, jak i w wielu innych pracach. Teresa Morris-Suzuki w książce z 2005 roku *The Past Within Us: Media, Memory, History* bada relacje między mediami a przekazem historycznym. Autorka pokazuje, w jaki sposób media interpretują historię, co dzieje się, kiedy przekaz historyczny jest przenoszony z jednego medium do drugiego oraz jak medium kształtuje przekaz. Wskazuje też na złożone relacje między badaczami historii a mediami. Artykuł Marity Sturken z 2008 roku *Memory, Consumerism and Media: Reflections on the Emergence of the Field* stanowi refleksję teoretyczną nad aktualnymi trendami w badaniach nad pamięcią, a w szczególności nad praktykami i technologiami pamięci, mediacją oraz relacją pamięci i konsumeryzmu. Związkom mediów i pamięci kulturowej poświęcona jest również piąta część monografii *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* z 2008 roku. Prace poruszają takie zagadnienia, jak pamięć fotografii, filmu, pomników i innych upamiętnień poświęconych Zagładzie oraz pamięci tekstów dziennikarskich (Erll, Nünning 2008). W publikacji z 2009 roku *Media, Memory, and the First World War* David Williams analizuje reprezentacje medialne I wojny światowej, pokazując, w jaki sposób poszczególne, dominujące w różnym czasie media kultury popularnej, od przekazu ustnego, przez teksty, teatr, kino, fotografie aż do mediów wirtualnych, wpływały na kształt pamięci kulturowej o tych wydarzeniach. Wspomniana już rozprawa Astrid Erll *Memory in Culture* (2011a) zawiera szczegółowe opracowanie teoretyczne zagadnienia mediów pamięci z uwzględnieniem definicji mediów pamięci²⁸, medialnej konstrukcji pamięci jednostkowej i zbiorowej, historycznych relacji między pamięcią a jej nośnikami, wymiarem materialnym i społecznym mediów pamięci, koncepcji teoretycznych mediów pamięci oraz remediacji, premediacji i hipermediacji pamięci²⁹. Zbiór artykułów z 2011 roku *On Media Memory* skupia się na praktycznym zastosowaniu koncepcji pamięci mediów do badania różnorodnych zjawisk i studiów przypadku. Głównym celem autorów jest pokazanie w praktyce

²⁸ Według Małgorzaty Pakier i Magdaleny Saryusz-Wolskiej Astrid Erll zaproponowała nowe podejście do relacji między mediami a pamięcią. Dla Erll media nie są jedynie nośnikami pamięci, ale aktywnie ją kształtują, a „obrazy przeszłości nie istnieją niezależnie od mediów”. Pakier, Saryusz-Wolska 2014, s. 214.

²⁹ Remediacja pamięci w ujęciu Erll to proces przekształcania i reinterpretacji pamięci przez kolejne media, premediacja to dostarczanie języka metafor i obrazów kulturowych przez wcześniejsze media do opisu nowych doświadczeń, a hipermediacja jest zwielokrotnieniem wcześniejszych zapośredniczeń medialnych w kolejnych mediach (np. poprzez wkomponowanie fotografii i filmów w medium internetu).

koncepcji „pamięci mediów”, które nie są postrzegane jedynie jako przekązniki, procesy lub czynniki wpływające na pamięć zbiorową, ale jako osobne zjawisko „zbiorowej przeszłości, która jest opowiadana przez media, za pomocą mediów oraz o mediach” (Neiger, Meyers, Zandberg 2011, s. 1). W kontekście omawianej przeze mnie kwestii badań internetowych mediów pamięci warto zauważyć, że autorzy podejmują zagadnienia związane z wieloma typami mediów, wśród nich mediów wirtualnych. Wątek ten rozpatruje między innymi Tamar Katriel w studium przypadku projektu internetowego archiwum świadectw izraelskich żołnierzy pod hasłem „przełamując milczenie” (Katriel, Shavit 2011) czy w analizie sześciu odmiennych dynamik pamięci globalnej na podstawie przekazywanej głównie przez media internetowe pamięci o śmierci aktywistki podczas protestów organizowanych w Teheranie w 2009 roku (Reading 2011). Joanne Garde-Hansen w publikacji *Media and Memory* (2011) opisuje natomiast media jako narzędzia do uchwycenia, przechowywania i odzyskiwania wspomnień, eksplorując takie zagadnienia, jak: reprezentacje wydarzeń wartych upamiętnienia, mediów rozumianych jako narzędzia do pamiętania i zapominania, technologie medialne służące do archiwizowania oraz rola twórców mediów w kreowaniu wspomnień. Przeprowadzone zostały również badania w szczególny sposób poświęcone remediacjom mediów pamięci. Zbiór artykułów pod redakcją Astrid Erll i Ann Rigney we współpracy z Laurą Basu i Paulusem Bijla z 2009 roku *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory* podejmuje refleksje nad mediami pamięci rozumianymi jako aktorzy, nie tylko przekazujący pamięć, ale również pełniący aktywną rolę w kształtowaniu i rozumieniu przeszłości. Zbiór zawiera zarówno refleksje teoretyczne, jak i studia przypadku, w których kluczowe są pojęcia mediacji, remediacji oraz dynamiki mediów, akcentujące rozumienie pamięci jako dynamicznego, nieustannie mediowanego procesu. W artykule z 2012 roku *Remediation and Remembrance: „Dancing Auschwitz” Collective Memory and New Media* Paige L. Gibson i Steve Jones opisują remediację pamięci Zagłady do nowych mediów na podstawie filmu *Dancing Auschwitz* opublikowanego w internetowym serwisie YouTube. Według autorów wirtualne upamiętnienia mogą potencjalnie wypełnić lukę, której nie są w stanie zagospodarować bardziej tradycyjne media, dzięki stworzeniu nowych przestrzeni komunikacji i wyrazu. Zbiór esejów z 2014 roku *The Memory Effect: The Remediation of Memory in Literature and Film* pod redakcją Russella Kilbourn i Eleanor Ty skupia się na remediacjach pamięci, jej indywidualnym i zbiorowym wymiarze oraz transkulturowości w mediach literackich i filmowych.

FOOD STUDIES. WYBRANE ZAGADNIENIA

W tym fragmencie nakreślę historyczny kontekst pojawienia się *Food Studies* jako dyscypliny badawczej i zarysuję wybrane, rozwijające się w jej ramach subdyscypliny.

Marion Nestle i Alex W. McIntosh (2010, s. 162) uznają za przełomowy moment dla rozwoju *Food Studies* 1996 rok, kiedy na uniwersytecie New York University (NYU) zostało utworzone stanowisko profesora *Food Studies*. Chociaż badacze twierdzą, że oznaczało to de facto utworzenie nowego pola badawczego, uznanie dla nowej dyscypliny kształtowało się stopniowo. Zwracając uwagę na wzrastające zainteresowanie tematyką jedzenia wśród badaczy, Warren Belasco jeszcze w 2008 roku stwierdzał: „Chociaż ogłaszanie narodzin nowej dyscypliny *Food Studies* może być przedwcześnie, sygnały zwiększającej się aktywności [na tym polu] są wszędzie” (s. 2). Badacz wymieniał znaczącą liczbę wygłaszanych referatów naukowych, jak również konferencji poświęconych w całości problematyce związanej z jedzeniem (Belasco 2008, s. 2). Równocześnie zauważał w tym samym roku nowe trendy rozwoju *Food Studies*. Pisał, że autorzy zainteresowani byli do niedawna dwoma kwestiami, związanymi z żywieniem – po pierwsze – jego produkcją, a po drugie patologiami, takimi jak niedożywienie, głód czy obniżanie jakości jedzenia. Według Belasco dużo mniejszym zainteresowaniem akademickim cieszyły się natomiast pozytywne aspekty kultury jedzenia (2008, s. 2). Otwarcie na nowe ścieżki badawcze widać w kolejnych latach. Psyche Williams-Forson i Abby Wilkerson w 2011 roku postulowali poszerzenie dialogu pomiędzy badaczami *Food Studies* oraz innymi interdyscyplinarnymi polami badawczymi, w szczególności badaniami nad płcią kulturową, związanymi z etnicznością i rasą, interseksyjnością, badaniami niepełnosprawności czy studiami kobiecymi (2011, s. 7, 15). Belasco ze współautorami w tym samym roku zachęcał natomiast do intensywniejszej eksploracji fragmentu pola badawczego, które nazywają pograniczem (ang. *frontier*) *Food Studies*, czyli kwestii, w których dominuje ilościowa metoda nauk ścisłych, ale które od czasu do czasu pozwalają badaczom z dziedziny humanistyki na rozszerzenie perspektywy o kategorie charakterystyczne dla badań nad kulturą (Belasco i in. 2011, s. 302). Colin R. Anderson ze współpracownikami podsumowywał natomiast tematy podejmowane dotychczas przez badaczy *Food Studies* jako obejmujące perspektywę społeczną, ekonomiczną, polityczną, kulturalną oraz związaną ze środowiskiem naturalnym (2016, s. 4). Autorzy ci postulują ściślejszą interdyscyplinarną współpracę naukowców wywodzących się z różnych dyscyplin. W książce *Conversations in Food Studies* pokazują przykłady syntezy i porównania różnorodnych projektów *Food Studies* oraz badania, tworzone wspólnie przez osoby o odmiennym doświadczeniu akademickim. Perspektywę interdyscyplinarnego podejścia, ale ogniskującego się wokół antropologii żywienia jako głównej dyscypliny, przyjmują autorzy *Food Culture: Anthropology, Linguistics and Food Studies* (Chrzan, Brett 2017). W tym tomie poświęconym metodom badawczym szeroko rozumianych *Food Studies* specjaliści z takich dziedzin, jak antropologia i historia pokazują, w jaki sposób metody klasycznej antropologii mogą zostać połączone z perspektywą socjokulturową. Skupiają się na metodach nowych, zastosowanych

w innowacyjny sposób lub też stosujących połączenia, które nie były dotychczas szeroko wykorzystywane³⁰. Andrea Wiley i Janet Chrzan (2017) w tym samym roku zwracają uwagę na rozwijające się w ramach *Food Studies* badania skupiające się na biografii pojedynczego produktu spożywczego. Takie opracowania przyjmują najczęściej perspektywę historyczną. Rejestrują pojawienie się określonego typu jedzenia, sposobu jego użytkowania przez ludzi, społecznych i kulturowych znaczeń nadawanych mu na przestrzeni dziejów. Sami badacze skupiają się na metodach antropologicznych w badaniu pojedynczych produktów, które rozszerzają perspektywę historyczną o wątki związane z ewolucją i teoriami antropologicznymi, sięgają również chętnie po analizę porównawczą (Wiley, Chrzan 2017, s. 253). Nicklas Neuman argumentował w 2019 roku, że badania *Food Studies* z powodzeniem można byłoby pogłębić przez wykorzystanie perspektywy socjologicznej, w której jedzenie jest rozumiane przede wszystkim jako „część dynamicznych praktyk społecznych”, a nie – jak w wielu dotychczasowych badaniach – jako obiekt kulturowy, któremu nadawane jest znaczenie symboliczne. Według autora proponowane przez niego rozwiązania doprowadzić miałyby do przesunięcia akcentu z badania głównie tego, co niezwykle, specjalne i posiadające symboliczne znaczenie, na to, co zwyczajne, przyziemne i dotychczas niezauważane (Neuman 2019, s. 76).

METODOLOGIA BADAŃ

W celu zrealizowania moich podstawowych założeń posłużę się różnorodnymi narzędziami badawczymi, za podstawowe przyjmując metody charakterystyczne dla badań pamięci zapośredniczonej medialnie oraz koncepcji wędrującej pamięci. Astrid Erll uwypukla różnorodność źródeł pamiętania, proponując rozumienie pamięci jako zapośredniczonej przez media, takie jak: literatura, sztuka, przedmioty stanowiące miejsca pamięci czy przekaz ustny, będący częścią codziennych interakcji pomiędzy przedstawicielami konkretnej wspólnoty pamięci³¹. Współcześnie do znanych wcześniej mediów pamięci dołączyły nowe, takie jak film czy różne typy medialnego zapośredniczenia oferowane przez internet³². Aby dane medium stało się medium pamięci, musi mu zostać przypisana „rola pamięciotwórcza”. Oznacza to, że dane medium powinno być uznane przez grupę osób, które łączą wspólne

³⁰ Jest to drugi z trzech tomów publikacji. Pierwszy tom jest poświęcony metodom skupiającym się na biologicznych aspektach w badaniach antropologicznych, natomiast trzeci – na kwestiach łączących antropologię i technologię. Por. Chrzan, Brett 2017, s. 12–13.

³¹ Przyjmuję zatem szeroką definicję medium pamięci, obejmującą nie tylko media cyfrowe, lecz także wszelkie byty przekazujące pamięć.

³² Na temat mediów pamięci zob. Erll 2018, s. 182–198.

wyobrażenia o przeszłości (Erll nazywa tego typu grupę „wspólnotą pamięci”), za przechowujące pamięć o pewnych wydarzeniach lub osobach (Erll 2018, s. 196). Zgodnie z założeniami metodologicznymi będę badać media, które izraelska wspólnota pamięci uznała za przekazujące pamięć o ich podróży. Będą to na przykład teksty literackie i użytkowe, przekazy ustne, filmy oraz materiały wizualne. Z koncepcją mediów pamięci nierozłącznie związane jest pojęcie remediacji, kluczowe dla badań Davida Boltera i Richarda Grusina. Dostosowując je do problematyki *Memory Studies*, Erll nazywa remediacją procesy krążenia treści pamięci wraz z ich ponowną interpretacją i przekształcaniem. Według badaczki „remediacja” różnych mediów pamięci działa analogicznie do intertekstualności literatury (Erll 2018, s. 219).

W koncepcji Erll media mogą być rozumiane jako łącznik między pamięcią indywidualną a zbiorową (2018, s. 182–183)³³. Tak też będą one rozumiane w przyjętym przeze mnie podejściu metodologicznym. Pamięć mediów lub, inaczej, pamięć zapośredniczona medialnie będzie w tym ujęciu poziomem pamięci pośredniczącym pomiędzy pamięcią indywidualną a zbiorową. Przyjmując założenie Erll, zgodnie z którym „należy postrzegać media i proces pośredniczenia jako element transformujący treści między jednostkowym a zbiorowym wymiarem pamięci” (2018, s. 183), skupię się na analizie siatki remediacji w wybranych przeze mnie mediach. Ze względu jednak na transformującą właściwość procesu pośredniczenia, koncepcja remediacji pozwoli mi również na ujęcie problemu pamięci Polski w nowej turystyce izraelskiej w szerszym kontekście przemian izraelskiej pamięci zbiorowej³⁴.

³³ Koncepcja mediów pamięci jako łącznika między pamięcią indywidualną a zbiorową jest wymieniana przez Erll jako jedna, ale nie jedyna możliwość ich rozumienia. Badaczka wskazuje na rolę mediów na poziomie zarówno jednostkowym, jak i zbiorowym oraz – jako trzecią z wymienianych – rolę mediatora pomiędzy tymi poziomami: „Pamięć kulturowa jest nie do pomyślenia bez mediów. Nie da się pominąć ich roli ani na poziomie jednostkowym, ani zbiorowym. (...) Media mają zatem nie tylko konstruktywne znaczenie dla obu poziomów pamięci, lecz stanowią także łącznik między nimi”. Erll 2018, s. 182.

³⁴ Zdaję sobie sprawę, że w świetle przyjętych później założeń teorii aktora-sieci samo zastosowanie dualizującej koncepcji pamięci indywidualnej i zbiorowej może być uznane za kontrowersyjne (na temat niechęci Latoura do dualizującego myślenia zob. Latour 2011, s. 80), a współcześnie koncepcja pamięci zbiorowej jest również krytykowana w samym kręgu studiów pamięci – badaczom używającym tej kategorii zarzuca się m.in.: „hipostazowanie pamięci, tj. nadawanie pamięci zbiorowej statusu ponadjednostkowego bytu, co z kolei budzi wątpliwości co do jej statusu ontologicznego” (Wawrzyniak 2014, s. 348). Mając jednak pełną świadomość tego, jak dla czytelnika zajmującego się studiami nad pamięcią oba pojęcia są absolutnie fundamentalne, zdecydowałam się nie rezygnować z użycia ich jako narzędzi w objaśnianiu przemian pamięci, które analizuję. Rozumiem je w ujęciu dosyć klasycznym dla studiów nad pamięcią: pamięć indywidualną jako jedną ze zdolności umysłowych człowieka (Maruszewski 2014, s. 330), a zbiorową jako „podzielane przez członków grupy społecznej wyobrażenia dotyczące jej przeszłości” (Wawrzyniak 2014, s. 346). Za element pośredniczący pomiędzy nimi – i kluczowy dla moich badań – uznaję media pamięci. Zwolennicy koncepcji Latoura

Wszystkie trzy wyżej wymienione poziomy: pamięć indywidualna, pamięć zapośredniczona medialnie oraz pamięć zbiorowa, będą przeze mnie traktowane jako część szeroko rozumianej pamięci kulturowej. Mimo że, jak stwierdza Magdalena Saryusz-Wolska, pojęcie „pamięć kulturowa” „odnos[i] się przeważnie do koncepcji Jana Assmana, przedstawionej w książce: *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych* (...) i rozwijanej w pracach Aleidy Assmann” (Saryusz-Wolska 2014b, s. 337), w niniejszej monografii – o ile nie zaznaczono inaczej – będę ją rozumiała w bardzo szerokim znaczeniu, nadawanym temu terminowi przez Erll, czyli jako „sumę wszystkich procesów (biologicznych, medialnych, społecznych), które składają się na wzajemne oddziaływanie przeszłości i teraźniejszości w kontekstach społeczno-kulturowych. Pamięć kulturowa znajduje konkretną manifestację w kulturze pamięci” (2018, s. 116). Tak obszerna definicja będzie bliższa tradycji anglo-amerykańskiej, w której *cultural memory* to pamięć dotycząca „wszelkich kulturowych kontekstów pamięci, związanych nie tylko z jej medialnością, lecz także z mechanizmami ideologicznymi i społecznymi” (Saryusz-Wolska 2014b, s. 337). Zarówno pamięć mediów nowej turystyki, jak i wcześniejsze jej warstwy nie były przekazywane jedynie przez jeden rodzaj medium. Dzięki obserwacji remediacji będzie można precyzyjniej i bardziej kompleksowo określić, w jaki sposób wcześniejsze warstwy pamięci wpływają na wspomnienia nowej turystyki.

Zaczerpnięta z transkulturowych badań nad pamięcią i rozwinięta przez Erll do formy „wędrującej pamięci” idea pamięci w ruchu pozwoli mi natomiast uwypuklić zmiany w sposobach pamiętania wybranych elementów obrazu Polski w izraelskiej pamięci zbiorowej. Termin „wędrująca pamięć” odnosi się do rozumienia pamięci jako zjawiska wykraczającego poza jasno określone granice jednej grupy kulturowej, istniejącego poprzez „nieustanne wędrówki nośników, mediów, treści, form i praktyk pamięci, ich nieustanne «podróże» i nieustanne przemiany w czasie

zauważą równocześnie, że analizy i wnioski mojej monografii będą skupiać się na poziomie sieci remediacji, a nie na bezpośrednich dywagacjach na temat charakteru pamięci indywidualnej i zbiorowej. Idąc krok dalej w stronę myślenia kategoriami teorii aktora-sieci, niż zdecydowałam się w tej monografii, można by potraktować koncepcje pamięci indywidualnej i zbiorowej jako uogólniające „panoramy”. Według Latoura: „«panorama» bliska znaczeniowo jest «wielkiej narracji». Jej rola (...) polega na (...) wytwarzaniu jednolitego obrazu zbiorowości, pomagającego nadać sens codziennym działaniom, jak i budować życie polityczne”. Latour 2010, s. 282. W takim ujęciu przywoływane przeze mnie panoramy wskazywałyby – jedynie i aż – na kolejne kierunki połączeń sieci. Można by je wtedy, zgodnie z zaleceniami Latoura, dodać jako jeden z elementów badanej sieci, a nie jako „wielki obraz” do którego da się zredukować inne elementy sieci: „Nie powinno się gardzić ich całościowymi spojrzeniami (...), a należałoby je dodać, jak wszystko inne, do tych licznych miejsc, które pragniemy rozpoznać. Nie ma w nich za grosz tego, co wymarzyli sobie ich reżyserzy – nie są tymi miejscami, w których dzieje się wszystko – pozostają lokalne i jako takie oczekują na swe podłączenie, jak wiele innych miejsc, wypełniających płaski teren, który usiłujemy odwzorowywać”. Latour 2010, s. 276.

i przestrzeni, ponad społecznymi, językowymi i politycznymi granicami” (Erll 2011b, s. 111). Zgodnie z tym założeniem w swojej pracy będę miała na uwadze ruchy osób i mediów, które wraz z migracjami, podróżami i turystyką zmieniały kształt pamięci użytkowników języka hebrajskiego. Paradygmat wędrującej pamięci odchodzi od badania statycznych miejsc pamięci na rzecz skupienia się na nieustannych zmianach sposobów pamiętania, które mogą występować na tak różnych poziomach, jak codzienne interakcje społeczne czy zachodzące na szeroką skalę procesy globalne (Erll 2011b, s. 11). W pracy skupię się na analizie wędrówki pamięci w trzech wspomnianych już wcześniej polach tematycznych: przestrzeni Polski, jej mieszkańców oraz polskiego jedzenia. Paradygmaty wędrującej pamięci oraz remediacji mediów pamięci będą stanowiły rodzaj metastruktury pracy, w której główną strategią będzie badanie zmian pamięci na podstawie analizy mediów pamięci. Oznacza to, że nawet we fragmentach, w których nie odnoszę się bezpośrednio do tych koncepcji, sama struktura pracy będzie opierała się na śledzeniu remediacji pamięci oraz jej wędrówki. Podstawowymi narzędziami metodologicznymi będą natomiast zasady stosowane w interdyscyplinarnych badaniach *Memory Studies*, uzupełnione przez te wywodzące się z innych tradycji badawczych, adekwatne do analizy formy i treści poszczególnych mediów pamięci. Z różnorodnych metod zastosuję te, które będą szczególnie pomocne w interpretacji trzech wybranych pól tematycznych wędrówek pamięci o Polsce³⁵. Posłużę się również interdyscyplinarnymi narzędziami, które pomogą mi zinterpretować zarówno treść³⁶, jak i formę³⁷ mediów pamięci, zgodnie

³⁵ Z szerokiego wachlarza narzędzi proponowanych przez *Memory Studies* szczególnie istotne będą dla mnie teorie pamięci przestrzeni (np. fenomenologiczne podejścia do przestrzeni i miejsca; Relph 1976; Seamon, Sowers 2008), teorie dotyczące procesów tworzenia się pamięci miejsca (np. Mowla 2004; Othman, Nishimura, Kubota 2013; Knez 2014) czy koncepcja przestrzeni upamiętniania tworzących domeny symboliczne (Nijakowski 2006). Będą dla mnie również istotne pojęcia związane z remediacją pamięci (Erll 2018). Dla pamięci zbiorowości osób kojarzonych z Polską szczególnie istotne będą teorie mediów pamięci (Erll 2018) ze względu na wielość remediacji wyobrażeń o *Polanim* (hebr., Polakach) i *Polanijot* (hebr., Polkach). Odniosę się również do teorii pamięci wielokierunkowej (Rothberg 2009). Do analizy mediów pamięci jedzenia posłużą mi natomiast badania teoretyków pamięci jedzenia, badających takie kwestie jak nostalgiczna pamięć podniebienia (Cuadra 2013), synestetyczny charakter pamięci jedzenia (Sutton 2000) czy różnice między pamięcią wewnętrzną połączonej wspólnymi tradycjami kulinarnymi grupy oraz pamięcią zewnętrzną obserwatorów (Abarca 2004).

³⁶ Analizując treść poszczególnych mediów, odwoływałam się do szerokiego wachlarza teorii i pojęć, takich jak koncepcja nie-miejsca (Augé 2010), karnawalizacja (Bachtin 1975; Lachmann, Eshelman, Davis 1988; Barta i in. 2013) czy pamięć banalna (Vinitzky-Seroussi 2011). W rozdziale na temat pamięci kuchni polskiej i polsko-żydowskiej istotne są dla mnie różnorodne zagadnienia podejmowane przez badaczy *Food Studies*. Starałam się wybrać te, które pomogą w trafnej interpretacji narracji pamięci w poszczególnych mediach.

³⁷ Korzystałam na przykład z opracowań teoretycznych dotyczących tak różnych mediów, jak przekazywane ustnie dowcipy (Kuipers 2015), społeczności internetowych działających na

z koncepcją Erll, dla której media nie są jedynie neutralnymi przekaznikami treści pamięci, ale poprzez swoją formę i cechy aktywnie ją kształtują (Pakier, Saryusz-Wolska, 2014, s. 214). Jednym z celów pracy jest wyodrębnienie kategorii, które można by uznać za wyraziste schematy pamiętania Polski. W każdym z rozdziałów zajmuję się pojęciami o bardzo odmiennym charakterze i właściwościach: w rozdziale pierwszym – koncepcją przestrzeni, a więc kategorii miejsca, w rozdziale drugim opisuję wędrówki pamięci o mieszkańcach Polski i ich potomkach, czyli pamięć społeczności/zbiorowości, a w rozdziale trzecim eksploruję zagadnienie pamięci jedzenia, rozumianego przede wszystkim jako praktyka kulturowa. Mając na uwadze odmienny charakter trzech tematów przewodnich, do wyodrębnienia szczególnie wyrazistych schematów pamiętania będę stosowała narzędzia wywodzące się z różnych tradycji metodologicznych, jednak dopasowane do charakteru badanego przeze mnie motywu. W badaniach nad przestrzenią Polski będę przede wszystkim śledzić różne typy chronotopów przestrzeni Polski, podejmując zagadnienie pamięci Polaków i polskich Żydów, będę zwracać uwagę między innymi na stereotypy i modele relacji, a w rozdziale o pamięci jedzenia – na różnorodne narracje, sposoby opowiadania o tradycjach kulinarnych. Wszystkie te, bardzo odmienne kategorie, spajając będzie podstawowa koncepcja mediów pamięci, transmitujących i kształtujących zmieniające się w czasie i podróżujące w przestrzeni schematy pamiętania.

Druga część pracy skupia się na remediacjach pamięci o Polsce na podstawie wybranych internetowych mediów pamięci ze stosunkowo krótkiego czasu: lat 2017–2020. Okres ten został wybrany ze względu na intensyfikację ruchu turystycznego z Izraela do Polski, którą można było zauważyć około 2017 roku wraz z pojawieniem się oferty tanich linii lotniczych. Rok 2020 będę traktowała jako moment zatrzymania się zjawiska powszechnych podróży między Izraelem a Polską ze względu na wybuch pandemii COVID-19. Cezury czasowe, jakie wybrałam, mają zatem charakter pragmatyczny, związany z kategoriami rynkowymi – obniżeniem ceny biletów, a następnie – ograniczeniem ruchu lotniczego³⁸. Twierdzę, że mogą one mieć nie mniejszy wpływ na kształtowanie się pamięci, niż częściej dotąd przyjmowane w *Memory Studies* myślenie stawiające na pierwszym planie doniosłe zmiany polityczne – takie jak upadek muru berlińskiego, zakończenie II wojny światowej czy wybuch rewolucji francuskiej. Ponieważ lata 2017–2020 postrzegam jako transformatywne dla percepcji Polski wśród turystów izraelskich, istotnym

zasadzie ekonomii współdzielenia (Hamari, Sjöklint, Ukkonen 2016) czy internetowych memów (Shifman 2013).

³⁸ Oczywiście ograniczenie ruchu turystycznego, które było związane z wybuchem pandemii, w dużym stopniu zależało od podejmowanych decyzji politycznych. Samo zamknięcie lub ograniczenie ruchu turystycznego miało jednak doniosłe konsekwencje ekonomiczne.

kryterium wyboru charakteryzowanych w drugiej części pracy mediów jest pojawienie się zmiany w sposobie jej postrzegania w stosunku do wcześniejszych warstw pamięci. Innymi słowy, nie będą mnie interesowały te media pamięci, które powielają istniejące wcześniej schematy pamiętania, a jedynie te, w których da się zauważyć proces remediacji pamięci. Do analizy wybrałam media pamięci dostępne w internecie. Pamięć mediów internetowych stoi w centrum zainteresowania wielu badaczy z kręgu *Memory Studies* (np. Katriel, Shavit 2011; Bird 2011), a internet jest obecnie jednym z kluczowych narzędzi budowania obrazu destynacji turystycznej (np. Hou i in. 2019). Zdecydowałam się na analizę internetowych zapośredniczeń medialnych wykorzystujących język hebrajski jako podstawowy sposób komunikacji ze względu na potencjał tworzenia nowych przestrzeni pamiętania Polski. Ich grupą docelową są bowiem izraelscy odbiorcy, którzy z jednej strony są zwykle bardzo dobrze zaznajomieni z dotychczasowymi, podstawowymi schematami pamiętania Polski, z drugiej, ze względu na zainteresowanie turystyką typu „leisure” w Polsce, są osobami otwartymi na możliwość zerwania z utartymi schematami podróży do tego kraju. Pojęcie remediacji pozwoli mi odpowiedzieć na pytania związane ze strategiami prezentacji Polski przyjmowanymi przez twórców nowych, izraelskich mediów pamięci.

Podejście badawcze w pierwszej i drugiej części poszczególnych rozdziałów będzie nieco odmienne, a różnica ta spowodowana jest charakterem mediów pamięci, analizowanych w poszczególnych częściach. Astrid Erll wyróżnia trzy podstawowe funkcje mediów pamięci: magazynowania, cyrkulowania oraz wywoływacza (nazywaną też funkcją *cue*). Badaczka wskazuje, że media pamięci realizują zwykle więcej niż jedną z funkcji. Przyjęty przez nią heurystyczny podział umożliwia jednak wskazanie funkcji dominujących (2018, s. 199). Różnica w podejściu badawczym w pierwszych i drugich częściach rozdziałów będzie związana z rozróżnieniem na funkcję magazynowania i cyrkulowania³⁹. Erll definiuje magazynowanie jako trwające w czasie utrwalenie treści pamięci, tak aby była dostępna (2018, s. 199). Według badaczki cyrkulacja to natomiast przepływ pamięci między odbiorcami mediów pamięci. Umożliwia ona tworzenie wspólnot pamięci i rozpowszechnianie się mediów nie tylko w czasie, lecz także w przestrzeni. Media cyrkulacyjne są mniej trwałe niż magazynujące. Często są szybko zastępowane przez nowe nośniki idei. Ich utrwalenie w czasie świadczy o nabyciu przez nie funkcji magazynującej (Erll 2018, s. 199). Rozróżnienie na magazynowanie oraz cyrkulację będzie istotne z punktu widzenia odmiennych strategii, przyjętych w pierwszej i drugiej części poszczególnych rozdziałów. W pierwszej części starałam się sięgać przede wszystkim po media

³⁹ Ostatnia funkcja, *cue*, czyli wywoływacza, będzie w sposób szczególny ujawniała się jedynie w kilku analizowanych przeze mnie mediach, dlatego zostanie omówiona szczegółowo w głównej części pracy.

pamięci, które z perspektywy czasu wykazują silnie obecną funkcję magazynującą pamięci interesujących mnie zagadnień, zwracając uwagę na długotrwałe, rozłożone w czasie procesy zmian, zachodzące w izraelskiej pamięci zbiorowej. W opisie sposobu pamiętania przestrzeni Polski będą zatem dla mnie istotne na przykład przywoływane przez badaczy podstawowe sposoby jej opisywania widoczne w głęboko zakorzenionej w izraelskiej kulturze narracji syjonistycznej czy powszechne praktyki upamiętniania miejsc pamięci, takie jak wycieczki izraelskiej młodzieży do miejsc pamięci Zagłady na terenie Polski. W przypadku pamięci figury polskiej Żydówki przykładem mediów o silnej funkcji magazynującej będą uznawany za kultowy serial satyryczny *Zeu ze!* oraz powszechnie znane wśród przedstawicieli społeczeństwa izraelskiego dowcipy. Opisując pamięć polskiego jedzenia, odwołam się do opracowań naukowych charakteryzujących najważniejsze procesy zmiany postrzegania sztuki kulinarnej w izraelskim społeczeństwie na przestrzeni lat oraz do różnych mediów, od fikcji literackiej po media internetowe. Również w nich poszukiwać będę najsilniej utrwalonych narracji: dezaprobaty i nostalgii. Będę sięgać przy tym również sporadycznie po krótkotrwałe media o dominującej funkcji cyrkulacyjnej, jeżeli okażą się one istotne dla pokazania zmian w sposobie pamiętania. W drugiej części funkcja cyrkulacyjna wybranych przeze mnie mediów będzie zwykle dominowała nad magazynującą. Analizowane w tej części media to na przykład wpisy na blogach, strony internetowe biur podróży, internetowe edycje czasopism czy filmy umieszczane na portalu YouTube. Aby medium pamięci zaczęło pełnić funkcję magazynowania, niezbędna jest perspektywa, która pozwoliłaby określić, czy skutecznie przechowało ono pamięć w ciągu lat. Charakterystyczny dla internetu krótkotrwałość i zmienny charakter zainteresowania odbiorców reprezentacjami medialnymi oraz niewielki dystans czasowy, jaki dzieli badacza od ich powstania, będą determinowały dominującą funkcję cyrkulacyjną analizowanych przeze mnie mediów pamięci. Dopiero dłuższa perspektywa czasowa pozwoli stwierdzić, czy i które media pamięci turystyki rozrywkowej i wypoczynkowej nabrały charakteru magazynującego. Stałoby się tak na przykład, gdyby pamięć o którymś z analizowanych przeze mnie obiektów z obszaru kultury popularnej i użytkowej przechowała się przez kolejne kilkanaście lub kilkadziesiąt lat, przekształcając się w trwały element izraelskiej pamięci zbiorowej.

Rozróżnienie na funkcję cyrkulacyjną i magazynującą będzie stanowiło główne kryterium doboru materiału w pierwszej części poszczególnych rozdziałów. Skoncentruję się na mediach pamięci kluczowych dla kolejno: przestrzeni Polski, polskiego jedzenia oraz mieszkańców, które zdołały przechować treść pamięci w ciągu lat, nabywając funkcję magazynującą. Tego typu szczególnie silnie obecnymi schematami pamiętania będą: pamięć Polski jako przestrzeni Zagłady, narracja dezaprobaty kuchni polskich Żydów oraz alternatywny wobec niej dyskurs nostalgii czy wielokrotnie

reinterpretowana komiczna postać *Polaniji* – polskiej Żydówki⁴⁰. Każdy z wymienionych wątków tematycznych funkcjonuje w izraelskiej pamięci zbiorowej kilkadziesiąt lat, a na utrwalenie funkcji magazynującej mediów, przekazujących pamięć o nich wskazują zarówno literatura badawcza, jak i kolejne remediacje pamięci.

W drugiej części rozdziałów podstawowym kryterium doboru materiału będzie obecność remediacji trzech wątków tematycznych analizowanych w ich pierwszej części. Taką strategię można rozumieć jako badanie sieci powiązań między poszczególnymi mediami lub, jak określa to Erll, „siatki reprezentacji medialnych” (2018, s. 216). Ponieważ badania internetu są prowadzone na szeroką skalę przez osoby związane z różnymi dyscyplinami naukowymi, takimi jak socjologia, antropologia, etnografia, medioznawstwo, kulturoznawstwo, literaturoznawstwo czy nauki ścisłe (Jemieliński 2019, s. 39–41), a metodologia badań różni się czasem radykalnie w zależności od wybranego podejścia badawczego, poświęcę w tym miejscu nieco więcej uwagi objaśnieniu podstawowych założeń doboru materiału badawczego źródeł internetowych, które analizuję w drugiej części poszczególnych rozdziałów. Bliską, choć niepozbawioną ograniczeń, analogią dla metody śledzenia remediacji w siatce reprezentacji medialnych są metody badawcze teorii aktora-sieci (*actor-network theory*, ANT) opracowane przez antropologa, socjologa i filozofa Brunona Latoura. Zrywając radykalnie z metodą tradycyjnych badań socjologicznych, proponuje on zredefiniowanie fundamentalnych założeń tej dziedziny⁴¹, tworząc nowe podejście badawcze, którego podstawowym założeniem jest śledzenie sieci interakcji, w jakie wchodzi z sobą tak zwani „aktorzy” – zarówno ludzie, jak i byty mające zupełnie inne statusy ontologiczne, zwane przez autora zbiorczo nie-ludźmi⁴². W badaniach mediów pamięci przekątnikami mogą być bardzo zróżnicowani aktorzy: pojedynczy ludzie i ich grupy, przedmioty czy zjawiska. Zasadniczą różnicą jest natomiast fakt, że badania mediów pamięci skupiają się na śledzeniu wyłącznie jednego typu aktorów oraz ich powiązań – tego związanego z przepływem pamięci⁴³. Mając świadomość różnic

⁴⁰ Na temat postaci *Polaniji* zob. rozdział drugi, część pierwsza, s. 124–149.

⁴¹ Projekt Latoura ma na celu stworzenie odrębnego od tradycyjnej socjologii podejścia badawczego, które poprzez redefinicję jej fundamentalnych założeń pretenduje de facto do wykreowania tej dziedziny badawczej na nowo, w analogiczny sposób, jak teoria relatywistyczna nie doprowadziła do zerwania z założeniami fizyki, ale do jej całkowitego zredefiniowania; por. Latour 2010, s. 20–21. Równocześnie, jak zauważa Krzysztof Pietrowicz, charakterystyczne dla ANT „zorientowanie badań na analizę rozbudowanych studiów przypadku mogłoby oznaczać w praktyce pójście w stronę humanistyki, chociaż w bardzo nieklasycznym wydaniu” (2016, s. 138).

⁴² Nie-ludźmi mogą być na przykład: przedmioty, zjawiska, zwierzęta, rośliny, maszyny i systemy. Na temat definicji aktora oraz zasadności uznania nie-ludzi za aktorów zob. Latour 2010, s. 99–104.

⁴³ Posługując się terminologią badań mediów pamięci, musi im zostać przypisana rola pamięciotwórcza, por. Wstęp, s. 30.

między ANT a badaniami remediacji pamięci, skorzystam z kilku założeń i strategii badawczych charakterystycznych dla podejścia Latoura, które, jak sądzę, są adekwatne dla przyjętych przeze mnie kryteriów badania zasobów internetowych. Erll, charakteryzując zaproponowaną przez siebie kategorię „wędrującej pamięci” (2018, s. 112)⁴⁴, przyjmuje dynamiczny ruch pamięci jako podstawowe kryterium badawcze:

Można wręcz powiedzieć w przenośni, że: „wspomnienia nie pozują nieruchomo do portretu”. Przeciwnie, pamięć tworzą ruchy ludzi, przedmiotów i mediów. Nie mamy już do czynienia (nawet metaforycznie) z „miejscami” pamięci: (*lieux de mémoire*)⁴⁵, lecz raczej z „wędrowkami” pamięci (*voyages* lub *mouvements de mémoire*) (2018, s. 112).

Niesie to za sobą podobną intuicję badawczą, co metoda ANT, w której „to praca, ruch, przepływ i zmiany [pomiędzy aktorami] powinny być akcentowane” (Latour 2010, s. 206). Zgodnie z tym sposobem myślenia poza zakresem moich zainteresowań znalazły się te materiały internetowe, które powielają istniejące już narracje, a więc, ujmując to językiem ANT, interakcje pomiędzy poszczególnymi aktorami, w tym przypadku mediami pamięci, nie wywołują wyraźnej zmiany czy modyfikacji. Skupiłam się natomiast na źródłach o tematyce turystyki wypoczynkowej i rozrywkowej, które, nawiązując do utrwalonych w izraelskiej pamięci schematów, proponują ich nową wykładnię. Zrezygnowałam ze statystycznych metod doboru materiału, charakterystycznych między innymi dla socjologicznych badań ilościowych⁴⁶, które mogłyby mnie doprowadzić wyłącznie do najbardziej popularnych w konkretnym momencie wątków, a niekoniecznie pokazywałyby interesujące mnie przeobrażenia pamięci. Zamiast tego za cel postawiłam sobie prześledzenie tych mediów, w których widoczny był ruch pamięci, czyli w praktyce zmiana w postrzeganiu Polski w stosunku do wcześniejszych narracji. Latour zwraca uwagę na szczególną zasadność zastosowania stylu badań charakterystycznego dla ANT do analizy zjawisk skomplikowanych, podlegających szybkim i nieprzewidywalnym przeobrażeniom. Przykładowo, wyjaśniając różnicę między tradycyjnym podejściem socjologii,

⁴⁴ Jak wskazuje badaczka, termin jest metaforą, analogiczną do ukutego przez Jamesa Clifforda terminu „wędrująca kultura”.

⁴⁵ Na temat *lieux de mémoire* zob. Nora 2022.

⁴⁶ Na temat badań ilościowych w socjologii internetu zob. Jemielniak 2019, s. 38–92. Opublikowany przeze mnie artykuł *Obraz Polski jako destynacji turystycznej w oczach izraelskich internautów. Analiza porównawcza popularności wybranych zapytań kierowanych do wyszukiwarki Google w ostatnich pięciu latach* wskazuje na statystyczny wzrost wyszukiwania wybranych hebrajskich terminów związanych z polem tematycznym turystyki do Polski w badanym przeze mnie okresie. Do tej pracy zdecydowałam się nie włączać zagadnień statystycznych, ponieważ byłyby one zbyt odległe od wybranych przeze mnie narzędzi metodologicznych. Sam artykuł mógłby jednak stać się przyczynkiem do pogłębienia tego typu badań w przyszłości. Por. Szepe 2020.

nazywanym przez niego „socjologią tego, co społeczne”, a śledzeniem sieciowych powiązań, zauważa:

Jest prawdą, że w większości sytuacji uciekanie się do socjologii tego, co społeczne jest nie tylko rozsądne, ale także nieuniknione, ponieważ pozwala ona dokonać wygodnego skrótu określając wszystkie składniki, które już zostały zaakceptowane w zbiorowym świecie. (...) Jednakże w sytuacjach, w których innowacje są pomnażane, kiedy granice grup są niepewne, kiedy zmienia się ilość czynników, które trzeba wziąć pod uwagę, socjologia tego, co społeczne nie jest już w stanie wyśledzić nowych powiązań między aktorami. W takich momentach jak ognia powinno się unikać ograniczania z góry kształtu, rozmiaru, heterogeniczności i możliwych kombinacji tych powiązań. Wygodny skrót, jaki daje to, co społeczne, należy zastąpić niewygodną, kosztowną drogą naokoło, składającą się z tych powiązań (Latour 2010, s. 19–20; wyróżnienie za oryginałem)⁴⁷.

Stosunkowo krótki, kilkuletni, okres, w którym nastąpił wyraźny wzrost aktywności izraelskich turystów w Polsce oraz rozszerzenie praktyk podróżniczych na turystykę wypoczynkową i rozrywkową, można uznać za czas szczególnie dynamicznych zmian, dla których zastosowanie metody wnikliwego śledzenia powiązań jest szczególnie zasadne. Dodatkowo do strategii badawczych w duchu Latoura odwołam się również w tych fragmentach pracy, które wymagają szczególnej wrażliwości na tworzące się nowe połączenia, ruch pamięci, zmiany, przemieszczenia ludzi, obiektów i idei – tereny, które nie zostały jeszcze kompleksowo przebadane na tyle, aby ich składniki „zostały zaakceptowane w zbiorowym świecie” (Latour 2010, s. 19). Z wnikliwego śledzenia połączeń aktorów korzystam przede wszystkim w pierwszej części rozdziału drugiego, w którym – ze względu na skąpość literatury badawczej na temat obrazu mieszkańców Polski i ich potomków w Izraelu – muszę niejako połączyć obserwowane przeze mnie zjawiska pamięciowe w dotąd niezauważoną sieć powiązań. Charakterystyczne dla Latoura podążanie za aktorami pozwoliło mi zauważyć zaskakujące dysproporcje w sieci asocjacji pojawiających się w mediach pamięci *Polanim*

⁴⁷ Teoria ANT nie ustrukturyzuje całości mojej pracy. Jak szczegółowo określa to Latour w *Splatając na nowo to, co społeczne*, metodologia ANT wymaga od badacza przestrzegania ściśle określonych reguł i założeń badawczych. Co za tym idzie, nie można w niej dowolnie wpisać prac, które jedynie wybiórczo korzystają z pewnych jej elementów, odrzucając równocześnie jej fundamentalne założenia (na temat tych rozróżnień zob. zwłaszcza Latour 2010, s. 18–19). Pamiętając, że podejście ANT będzie strukturyzować jedynie te miejsca, w których badam relacje szczególnie niestabilne, w całej pracy zdecydowałam się zrezygnować z puryzmu językowego, posługując się konsekwentnie pojęciami charakterystycznymi dla tradycyjnej „socjologii tego, co społeczne”, takimi jak: kultura, społeczeństwo, kontekst polityczny itp. Za Latourem uznaję ich używanie za „nie tylko rozsądne, ale także nieuniknione” (Latour 2010, s. 19) do opisu składników zbiorowego świata, które uznaję za stabilne i w których świadomie decyduję się na zaniechanie próby rozwikłania skomplikowanych, sieciowych relacji, jakie można by prześledzić, używając narzędzi teorii aktora-sieci.

(w języku hebrajskim dosłownie „Polaków”, ale równocześnie Żydów polskiego pochodzenia) oraz różnice między pamięcią Żydów amerykańskich i izraelskich.

ANT zakłada, że sieć powiązań pomiędzy aktorami jest tworem o charakterze niekończonym, a każde badanie powinno stanowić (jedynie i aż) rzetelny opis pewnego fragmentu sieci powiązań (Latour 2010, s. 208). Jak ujmuje to Krzysztof Pietrowicz, „W praktyce badania ANT to bardziej lub mniej rozbudowane studia przypadków, w których obrębie próbuje się znaleźć powiązania między elementami standardowo niełączonymi ze sobą” (2016, s. 137). Nieomal nieograniczone zasoby internetowe będą w przyjętej przeze mnie strategii badawczej rozumiane jako nieskończona sieć powiązań, z której wybrałam i przedstawiłam jedynie wycinek, według przyjętych kryteriów doboru materiału: obecności remediacji pamięci o Polsce w mediach turystyki wypoczynkowej i rozrywkowej w trzech wybranych przeze mnie polach tematycznych. Opis tej konkretnej sieci powiązań nie będzie stanowił korpusu zamkniętego, jakim mogłaby być analiza jednego rodzaju medium, np. badania ilościowe aktywności na pojedynczym forum internetowym w określonych ramach czasowych. Świadome potraktowanie materiału badawczego jako wycinka sieci, a nie korpusu zamkniętego, pozwoli mi na uwypuklenie tych powiązań, które mogłyby umknąć w przypadku bardziej zawężonych kryteriów badawczych. Zachowując elastyczne podejście, charakterystyczne dla badań sieciowych, w praktyce starałam się dobrać materiały internetowe, które pokazałyby ruch pamięci, skupiając się przede wszystkim na tych, które cieszyły się stosunkowo dużą popularnością wśród internautów. Zgodnie z tym podejściem większość badanych przeze mnie mediów to formy charakterystyczne dla twórczości internetowej, takie jak: krótkie, ogólnodostępne wpisy lub filmy znajdujące na prywatnych blogach lub na stronach portali, które pojawiały się na pierwszej stronie wyświetleń popularnej przeglądarki internetowej Google po wpisaniu hebrajskich⁴⁸ haseł związanych z interesującymi mnie tematami z zakresu

⁴⁸ Według Aury Mor-Sommerfeld, Faisala Azaiza i Rachel Hertz-Lazarowitz mimo wielojęzycznego charakteru populacji Izraela oraz dwóch języków oficjalnych – hebrajskiego i arabskiego – państwo Izrael nie funkcjonuje jako państwo dwujęzyczne, a językiem dominującym jest hebrajski (por. Mor-Sommerfeld, Azaiz, Hertz-Lazarowitz 2007, s. 6–7). Według danych statystycznych The Central Bureau of Statistics (Centralnego Biura Statystycznego, CBS) Izraela z 2013 roku 90% żydowskich oraz 70% arabskich obywateli tego kraju posługuje się płynnie językiem hebrajskim. Za: Zeew Klein, A million and a half Israelis struggle with Hebrew, 18.03.2013, https://web.archive.org/web/20131104001556/http://www.israelhayom.com/site/newsletter_article.php?id=8065, data dostępu: 16.05.2022. Zakładając zatem, że większość z ponad ośmiomilionowej populacji posługuje się w codziennej komunikacji językiem hebrajskim, a liczba wszystkich użytkowników tego języka na świecie wynosi maksymalnie dziewięć milionów, znacząca większość internautów wpisujących hasła w języku hebrajskim będzie Izraelczykami. Będąc zatem świadoma pewnego uproszczenia, przyjmuję, że badanie haseł wpisywanych w wyszukiwarke internetową w języku hebrajskim będzie równoznaczne z badaniem trendów wyszukiwania wśród obywateli Izraela.

turystyki. Założyłam, że hebrajskojęzyczni użytkownicy internetu wchodzą w interakcje z mediami pamięci właśnie przez podobny sposób wyszukiwania, co w konsekwencji wskazuje na realizację funkcji cyrkulacyjnej przez badane media i szeroką dystrybucję. Szczególną uwagę poświęciłam artykułom publicystycznym o tematyce turystycznej dostępnym w internetowych wydaniach dziennika „Haarec”, najstarszego i jednego z najbardziej opiniotwórczych pism we współczesnym Izraelu⁴⁹ oraz największej hebrajskojęzycznej grupie w mediach społecznościowych, poświęconej turystyce izraelskiej do Polski: „Wakacje w Warszawie, Krakowie i reszcie Polski”⁵⁰.

ROLA JĘZYKA HEBRAJSKIEGO W METODYCE BADAŃ

Skupienie się na mediach hebrajskojęzycznych będzie miało konsekwencje dla obszaru badanej przeze mnie pamięci. Po pierwsze, będzie to pamięć twórców przede wszystkim izraelskich. Pozwoli mi to skoncentrować się na przemianach zachodzących w izraelskiej pamięci zbiorowej, a w szczególności tych związanych z procesem zmian praktyk podróżniczych z turystyki mrocznej do turystyki wypoczynkowej, ukazywanych w kontekście ogólniejszych przemian izraelskiego obrazu kulturowego Polski. Pamięć Polski w badanych przeze mnie obszarach przechodziła wyraźne metamorfozy przez migracje i turystykę oraz przemieszczanie się mediów i idei. Z tego powodu za owocne z perspektywy wędrującej pamięci można uznać badanie ruchu pamięci przede wszystkim w obrębie izraelskiego kontekstu społeczno-kulturowego, który implikowany jest przez sferę języka hebrajskiego, a zbytnia dygresyjność mogłaby utrudnić ukazanie najważniejszych trendów. Jednocześnie mam świadomość ograniczeń, jakie wynikają z tak przyjętej optyki – w dużej mierze poza obszarem moich zainteresowań badawczych pozostanie chociażby perspektywa polska. Byłaby ona widoczna na przykład w polskojęzycznych mediach, komentujących zwiększenie ruchu turystyki wypoczynkowej i rozrywkowej z Izraela do Polski. Jak pokażę w drugiej części drugiego rozdziału⁵¹, relacje między podróżnikami a miejscowymi w mediach izraelskiej turystyki typu „leisure” kształtowane są w sposób charakterystyczny dla kontaktów turystycznych przede wszystkim przez obserwacje, a jedynie częściowo przez spotkania z miejscowymi. Jedynie sporadycznie doprowadzają one do wzajemnego poznawania się i wytworzenia pamięci o cechach pamięci wielokierunkowej, nietraktującej odmiennej narracji konkurencyjnie, ale jako pole

⁴⁹ Por. Haaretz, <https://www.linkedin.com/company/haaretz/?originalSubdomain=pl>, data dostępu: 16.05.2022.

⁵⁰ Por. rozdział drugi, część druga, s. 160–168.

⁵¹ Zob. s. 177–184.

do dialogu⁵². Analizowane przeze mnie w głównej części pracy polsko-izraelskie rozmowy o tradycjach kulinarnych, próby konfrontacji stereotypu polskiej Żydówki z zachowaniem współczesnych Polek przez inicjowanie spotkania z nieznanymi mieszkankami Warszawy czy uczestnictwo polskich entuzjastów zainteresowanych współczesnym Izraelem w hebrajskojęzycznej grupie społecznościowej o tematyce turystycznej doprowadzają do sytuacji potencjalnie mogącej rozpocząć wielokierunkowy dialog pamięci. Hebrajski można równocześnie uznać za czynnik ograniczający tego typu ruchy – odbiorcami hebrajskojęzycznych mediów pamięci są jedynie osoby znające ten język. Ponieważ jego użytkownicy to głównie mieszkańcy Izraela, nie będą one dostępne szerszej, międzynarodowej publiczności, w przeciwieństwie do mediów anglojęzycznych. W tym sensie hebrajski można rozumieć jako czynnik ograniczający cyrkulację mediów pamięci, choć jej nie zatrzymujący. W dużej mierze to bariera językowa sprawia, że charakterystyczne schematy pamiętania Polski krążą w zamkniętym obiegu izraelskiej pamięci zbiorowej. Wykraczająca poza zakres tej pracy analiza mediów, których podstawą komunikacji są inne języki, mogłaby stanowić przyczynek do owocnych badań wielokierunkowych, ponadnarodowych ruchów pamięci turystyki typu „leisure”.

STRUKTURA PRACY

Praca została podzielona na trzy rozdziały, skupione wokół wybranych wątków tematycznych, z których każdy składa się z dwóch części. Celem pierwszej części poszczególnych rozdziałów będzie przedstawienie w zarysie dotychczasowych schematów pamiętania Polski, z których będą następnie korzystać media turystyki wypoczynkowej i rozrywkowej. Skupię się w niej na rozłożonych w czasie procesach pamięciotwórczych, związanych z formowaniem się obrazu Polski w izraelskiej pamięci zbiorowej od początku kształtowania się społeczeństwa do czasów najnowszych. Drugie części poszczególnych rozdziałów będą nawiązywały tematycznie do trzech podstawowych wątków zarysowanych w pierwszej części pracy, wskazując na ich remediacje w mediach turystyki rozrywkowej i wypoczynkowej.

W pierwszej części pierwszego rozdziału prześledzę zmiany postrzegania obszaru Polski od „zapomnianej przestrzeni diaspory” w początkach kształtowania się społeczeństwa izraelskiego, poprzez zainicjowany przez tragedię Holokaustu schemat pamiętania jej jako „odległej przestrzeni Zagłady”, aż po percepcję Polski jako „miejsca podróży do centrum Zagłady”, związaną z fizycznymi podróżami, umożliwionymi przez otwarcie granic w końcu lat osiemdziesiątych. W drugiej części

⁵² Na temat pamięci wielokierunkowej zob. rozdział drugi, część pierwsza, s. 148–149.

skupię się na sposobie opisywania przestrzeni Polski w mediach pamięci turystyki typu „leisure”, który jest rezultatem negocjacji między zakorzenionymi w izraelskim społeczeństwie schematami pamiętania przestrzeni Polski, szczególnie pamięcią Polski jako przestrzeni Zagłady, a próbami uchwycenia doświadczenia relaksującej podróży. Analizie poddam trzy wybrane narracje turystyki wypoczynkowej i rozrywkowej: dyskurs współlistnienia pamięci Zagłady i rozrywki, narrację metamorfozy Polski z miejsca Zagłady w centrum witalności oraz konflikt pamięci Szoa i rozrywki.

Tematem pierwszej części drugiego rozdziału będzie remediacja pamięci o mieszkańcach Polski postrzegana przez pryzmat relacji polsko-żydowskich oraz pamięci o polskich Żydach, której szczególnie rozbudowanym schematem pamiętania jest figura *Polaniji* – polskiej Żydówki. Zwrócę uwagę na sieć remediacji pamięci o Polsce w izraelskiej pamięci zbiorowej od dowcipów, poprzez filmy, aż po gadzety i wirale z aforyzmami *Polaniji*. W drugiej części tego rozdziału prześledzę zależności między dotychczasowymi modelami relacji polsko-żydowskich a narracją mediów turystyki wypoczynkowej i rozrywkowej. Wskażę przykłady realizacji dotychczasowych popularnych wątków, zwracając przy tym również uwagę na media wykraczające poza te schematy przez odmowę korzystania z elementów typowych dla relacji polsko-żydowskich w izraelskiej pamięci zbiorowej oraz przez budowę nowego rodzaju dialogu polsko-żydowskiego, wykraczającego poza model spotkań w tzw. przestrzeniach żydowskich. Opiszę również sposób wykorzystania silnie zakorzenionego w izraelskiej pamięci zbiorowej schematu pamiętania *Polaniji* jako figury retorycznej, służącej do kreowania wyobrażeń na temat przestrzeni Polski, jej mieszkańców oraz odwiedzających ją turystów izraelskich. Pokażę, w jaki sposób nowa narracja turystyki wypoczynkowej i rozrywkowej odchodzi od form powagi i patosu w sposobie ukazywania mieszkańców Polski, sięgając często po konwencję charakterystyczną dla komizmu karnawałowego.

Najważniejsze perspektywy *Food Studies*, istotne z punktu widzenia moich badań, zarysuję w pierwszej części trzeciego rozdziału. Skupię się na pamięci *ochel polani*, czyli tradycji kulinarnych polskich Żydów, która stała się podstawowym schematem pamiętania polskiego jedzenia w izraelskiej pamięci zbiorowej. Opiszę wędrówki pamięci *ochel polani* od jego genezy w kuchni polskich Żydów przez kontynuację tradycji kulinarnych w Izraelu aż po współczesne interpretacje. Pokażę je jako przemiany naznaczone kolejnymi metamorfozami postrzegania jedzenia przez pryzmat narodowy i etniczny. Prześledzę kształtowanie się podstawowej dla postrzegania *ochel polani* w izraelskiej pamięci zbiorowej „narracji dezaprobaty” oraz marginalnej, obecnej głównie we wspólnocie pamięci Żydów polskich „narracji nostalgii”. W drugiej części trzeciego rozdziału opiszę remediację pamięci o *ochel polani* w internetowych mediach turystyki wypoczynkowej i rozrywkowej. Skupię się na analizie trzech typów narracji wykorzystujących odwołania do obecnego już wcześniej w izraelskiej pamięci

zbiorowej dyskursu dezaprobaty i nostalgii. Korzystając z narracji dezaprobaty, media pamięci turystyki po pierwsze będą zestawiały *ochel polani* i współczesną polską kuchnię na zasadzie kontrastu, a po drugie budowały opowieść o metamorfozie polskiego jedzenia z niesmacznego *ochel polani* do stojącej na wysokim poziomie współczesnej polskiej kuchni. Po trzecie, odwołując się do dyskursu nostalgii, niektóre z nich będą składały obietnicę zaspokojenia przez współczesną polską kuchnię tęsknoty za prawdziwym domowym *ochel polani*.

W podsumowaniu omówię najważniejsze ruchy badanej przeze mnie wędrującej pamięci z perspektywy czterech obszarów tematycznych. Po pierwsze zarysuję zmiany pamięci, spowodowane fizyczną obecnością czy też, odwrotnie, izolacją od doświadczenia podróży do Polski. Po drugie przyjrę się wpływowi narracji ideologicznych oraz postulatów apolityczności na kształt pamięci. Po trzecie scharakteryzuję relacje między symboliką życia i śmierci w metamorfozach pamięci o Polsce w wybranych przeze mnie wątkach tematycznych. Po czwarte zwrócę uwagę, w jaki sposób orientacje temporalne, czyli odmienne postawy wobec obszarów czasu: przeszłości, teraźniejszości i przyszłości, oddziałują na kształt pamięci podejmowanych przeze mnie wątków tematycznych. Następnie wskażę najważniejsze czynniki wpływające na kształt badanych przeze mnie zagadnień w latach 2020–2022, czyli w czasie wykraczającym poza przyjęty okres. Posiłkując się dwoma przykładami opublikowanych w tym czasie mediów, zwrócę uwagę na dalsze remediacje pamięci omawianych przeze mnie zagadnień.

UWAGI TECHNICZNE

Wszystkie cytaty w języku hebrajskim podałam w uproszczonej transkrypcji. Imiona i nazwiska hebrajskie zostały również zapisane w uproszczonej transkrypcji, chyba że istnieje inna, rozpowszechniona forma zapisu. Tytuły prac w językach europejskich zapisałam w oryginale, natomiast tytuły prac hebrajskojęzycznych przetłumaczyłam na język polski, a w przypisie podałam oryginalny tytuł hebrajski w uproszczonej transkrypcji. Jeżeli nie zaznaczono inaczej, cytaty z obcojęzycznych publikacji zostały przeze mnie przetłumaczone na język polski. W uproszczonej transkrypcji kursywą ujęłam hebrajskie terminy: *Polani* (dosł. Polak), *Polanija* (dosł. Polka), *Polanim* (dosł. Polacy), *Polanijot* (dosł. Polki) oraz *ochel polani* (dosł. polskie jedzenie). Zdecydowałam się nie tłumaczyć tych wyrażen na język polski, ponieważ, jak pokażę w dalszej części pracy, będą to kluczowe terminy, których wielość znaczeń nie pokrywa się z ich dosłownym tłumaczeniem, a które ujawnia dopiero kontekst wypowiedzi. Pozostawienie tych terminów w oryginalnym brzmieniu pozwoli uniknąć sugerowania czytelnikowi wyłącznie jednego sposobu ich interpretacji. Wyjątek

stanowić będą cytaty z języka hebrajskiego, które starałam się oddać w sposób możliwie literalny. W tym przypadku przywołane wyżej terminy zostały przetłumaczone zgodnie z ich dosłownym znaczeniem. Przy podawaniu źródeł internetowych przyjmę zasadę pełnego opisu danych bibliograficznych w przypisie. Ze względu na trudności wynikające z ochrony praw autorskich – materiały, które analizuję, w większości pochodzą z prywatnych źródeł, publikowanych w internecie – nie zdecydowałam się na zamieszczenie materiału wizualnego w publikacji. Ta niedogodność została zrekompensowana linkami do stron internetowych, z których korzystałam. Podanie pełnych danych wraz z linkiem do strony internetowej ma na celu ułatwienie równoległego zapoznania się z tekstem pracy oraz analizowanym przeze mnie materiałem źródłowym, dostępnym w internecie. Pełne dane osobowe autorów publikacji internetowych zostały podane w przypadku materiału znalezionej w sieci, dostępnego na oficjalnych stronach serwisów internetowych, umożliwiając ich publikowanie. Dane identyfikujące autora zostały ukryte w przypadku korzystania z osobistych kont na portalach społecznościowych. Te pierwsze uznałam za materiały, które, zgodnie z intencją autora, przeznaczone do publicznego, powszechnego dostępu. Te drugie, ze względu na osobisty charakter profili w mediach społecznościowych, będą przeze mnie rozumiane jako materiał, który zgodnie z intencją autora mógł zostać przeznaczony jedynie dla węższego grona znajomych. Z tego powodu dane autora wpisów i publikacji nie powinny być upubliczniane bez jego zgody. Mając świadomość wielości opinii na temat upubliczniania danych autorów internetowych, przyjmę tę zasadę jako w sposób wyważony respektującą zarówno prawo do prywatności w internecie, jak i prawo badacza do analizowania danych dostępnych w sferze publicznej⁵³.

⁵³ Więcej na temat anonimowości użytkowników internetu w kontekście etyki badawczej w: Jemielniak 2019, s. 144–165.